Szczegółowa analiza bryły kościoła pojezuickiego znajduje się w pracy M. Szajerka[1]. Wnioski zawarte w podanym artykule są następujące:

1. Kościół św. Franciszka Ksawerego, nieorientowany powstał w surowym stanie w latach 1714-1715, z przebudowy dawnej plebanii kościoła św. Mikołaja, byłej rezydencji kanoników chełmińskich.
2. Prezbiterium kościoła św. Franciszka Ksawerego, to dawna Brama Klasztorna (Porta Zellia).

Obecność kanoników chełmińskich w Grudziądzu jest bardzo dobrze udokumentowana i zapewne tylko nie podjęcie tego wątku badawczego przez X. Froelicha spowodowało, że ten wątek jest nadal mało znany. Omawiając to zagadnienie trzeba najpierw zaprezentować ich obecność w Grudziądzu w oparciu o źródła pisane, by móc następnie opisać zamek kanoników chełmińskich w Grudziądzu.

Pomocna jest lista proboszczów kościoła św. Mikołaja, wśród których są kanonicy chełmińscy.

Kościół p.w. św. Mikołaja swoją architekturą wzbudzał zainteresowanie już w XVII w. u lustratora kanonika Strzesza[2].Jest to kościół typu klasztornego[3]. Pierwotnie była to bazylika emporowa. Problem badawczy tkwi w tym, iż istnieje kościół klasztorny z czasów średniowiecza a historiografia Grudziądza oparta na pracy X. Froelicha[4] nie odnotowała istnienia w tym mieście klasztoru męskiego w tamtym czasie. Lista proboszczów kościoła rozpoczyna się dopiero od 1528 r. Wcześniejsze osoby na tej liście są umieszczone na podstawie przypuszczeń. X. Froelicha, nie podpartych dostatecznie bazą źródłową. Również w przywileju lokacyjnym miasta z 1291 r. (lub 1290) nie ma informacji o uposażeniu parafii[5]. X. Froelich przeoczył wątek badawczy obecności zgromadzenia księży w Grudziądzu. Odnotował, że takie było[6]. W ślad za X. Froelichem znaczenie tego

[1] M. Szajerka, Grudziądz w XIII-XVIII w., op. cit. s. 167-174.
[2] Czapla B. (Ed.) Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski episkopo A. 1667-1772 factae, Toruń 1902-1906, s. XXIV + 1036.
[3] M. Szajerka, Kolegiata p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle kościoła na przestrzeni wieków. Praca napisana na Podyplomowych Studiach Polityki i Edukacji Regionalnej na seminarium dr Adama Wróbla, UMK Wydział Nauk Historycznych, Toruń 2002.
[4] X. Froelich, op. cit.
[5] S. Reszkowski, Lokacja i polokacyjne przemiany miasta Grudziądza, Rocznik Grudziądzki, T. 9, 1985, s. 9: Brak jest w przywileju lokacyjnym z 1291 r., w porównaniu z przywilejem chełmińskim, a także innymi przywilejami miast ziemi chełmińskiej, postanowień dotyczących uposażenia parafii. Być może, i to jest wysoce prawdopodobne, kwestia ta uregulowana została wcześniej wydanym dokumentem i dlatego nie znalazła swego odbicia w interesującym nas przywileju.
[6] X. Froelich, op. cit., s. 125

zgromadzenia spłycił również ks. J. Mańkowski[7]. Badacze ci nie wyciągnęli wniosków z tytulatury proboszczów kościoła p. w. św. Mikołaja. Część z nich tytułowała się kanonikami chełmińskimi i archiprezbiterami chełmińskim a istniał archiprezbiteriat grudziądzki[8]. Archiprezbiteriaty były odpowiednikami obecnych dekanatów w diecezjach.[9]. Wyjaśnienia wymaga fakt urzędowania archiprezbitera chełmińskiego w Grudziądzu. Jeszcze w 1533 r. **kościołem parafialnym był kościół św. Jerzego na Rybakach, poza murami miejskim[10]** Posiadał on uprawnienia sądownicze wobec grudziądzan, potwierdzone przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Konrada von Jungingena 25 lipca 1401 r.[11] Kościół ten uległ zniszczeniu w czasie powodzi 15 września 1618 r. Wówczas wylała Wisła[12]. Można przyjąć, iż w czasie tej powodzi zniszczeniu uległa też część dokumentów. Istnienie parafii grudziądzkiej p. w. św. Jerzego wyjaśnia obecność kanoników chełmińskich jako proboszczów w kościele p. w. św. Mikołaja.

W historiografii wspomina się o istnieniu parafii św. Jerzego ale nie przywiązywano do tego faktu większej wagi[13]. Imiennie te dwa kościoły są rozdzielone w dokumencie z 1524 r. Jest tam zapis o kościele św. Mikołaja i farze[14]. X. Froelich tego nie dostrzegł i stworzył kompilacyjną listę proboszczów kościoła p.w. św. Mikołaja, na której znaleźli się duchowni z kościoła p.w. św. Jerzego (archiprezbiterzy grudziądzcy) i kościoła p.w. św. Mikołaja (kanonicy chełmińscy). Dla diecezji chełmińskiej źródła średniowieczne nie odnotowały istnienia kościoła kolegiackiego. Miał powstać w Wąbrzeźnie ale do realizacji fundacji nie doszło[15]. Biskupstwo misyjne w Prusach zostało podzielone w 1243 r. Grudziądz, będący po pomezańskiej stronie został przyłączony do diecezji chełmińskiej 22 grudnia 1255 r.(lub wg innego odczytu 22 stycznia 1256). Bp Heidenryk przejmując miasto-klasztor biskupa Chrystiana nie potrzebował budować nowego kościoła kolegiackiego, gdyż istniał kościół p. w. św. Mikołaja[16].

Lista proboszczów kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu

---

[7] J. Mańkowski, Kościół św. Mikołaja – Fara, [w:] „Kościoły i klasztory grudziądzkie", Grudziądz 1928, s. 28. Ks. J. Mańkowski zakwalifikował to zgromadzenie jako tzw. confraternitas sacerdotalis, którego głównym zadaniem była praca nad własnym uświęceniem i powiększenie chwały Bożej oraz troska o dobro bliźnich.

[8] Zob. A. Karbowiak, Szkoły diecezji chełmińskiej w wiekach średnich, s. 14.

[9] A. Jougan. Słownik kościelny łacińsko-polski, Warszawa 1992, s. 49, 50, hasła: archiprebyter i archipresbyteratus.

[10] Zob. Akta Tomiciana..., s. 116, 120, 192.

[11] *X. Froelich, op. cit., s. 97*

[12] *Ibidem, s. 117.*

[13] Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. 2, 1881, s. 866, hasło: *Grudziądz, 2) Prepozytura św. Jerzego, ze szpitalem i cmentarzem, istniała dawno na Rybakach nad Wisłą, miewała od początku własnego proboszcza, następnie zapewne po onym pożarze miasta r. 1341, do fary przyłączona, roku 1569 przez króla Zygmunta Augusta lutrom odstąpiona, r. 1618 przez wezbraną Wisłę zerwana i zaniechana.*

[14] *Ibidem, s. 108.*

[15] *A. Wiśniewska,* Henryk – Heidenryk pierwszy biskup chełmiński, *Pelplin 1992, s. 56-57.*

[16] *Zob. M. Szajerka,* Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie w Grudziądzu*, [w:] „Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne, Grudziądz 1998, s. 75-90.*

L.p.	Wg X. Froelicha z 1868 r.	Wg ks. F. Fankidejskiego z 1881 r.	Wg ks. J. Mańkowskiego z 1928 r.	Uwagi[17]
1.	Luteger, Lutheger, Lutker, 1307-20	Luteger, 1307	Luteger (Lutheger, Lutker) 1307-20	
2.	Peter, 1336	Piotr, 1336	Piotr, 1336	
3.	Nikolaus Frankenhaym, 1345	Mikołaj Frankenhayn, 1345	Mikołaj Frankenhayn, 1345	W 1374 r. prepozyt kapituły, od 1378 kanonik chełmiński, zm. po 15.06.1405 r.
4.	Herr Johannes, 1528	Pan Jan (Herr, dominus), 1528	Jan Herr, 1528	
5.	Paweł Andraw, 1533	Paweł Andraw, 1533	Paweł Andraw, 1533	
6.	Mateusz Strepcz, 1572	Maciej ze Strzepczat, 1572	Maciej ze Strzepcza, 1572	
7.	Jerzy Dombrowski, 1598	Jerzy Dąbrowski, 1598	Jerzy Dąbrowski, 1598	Kanonik chełmiński od 1600 r., z prepozytury grudziadzkiej zrezygnował 31.07.1604.
8.	Laurencius Dziński, 1606	Wawrzyniec Dziński, 1606	Wawrzyniec Dziński, 1606	
9.	Andrzej Szusnicius, 1619	Andrzej Szusnicius, 1619	Andrzej Szuśnicki 1619	
10.	Jan Kobyliński	Jan Kobiliński	Jerzy Kobyliński	
11.	Jerzy Dorpowski, 1624	Jerzy Dorpowski,1624	Jerzy Dorpowski, 1624	Proboszcz grudziądzki w l. 1624-26, kanonik chełmiński od 1626. Pełnomocnitwo do objęcia biskupstwa otrzymał 4.02.1625.

[17] *Uzupełnienie funkcji na podstawie pracy* Prałaci i kanonicy katedralni chełmińscy od założenia kapituły do naszych czasów, *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 1926, R. XXXIII, s. 1-109; RTN w Toruniu, R. XXXIV, s. 287-424.*

12.	Aleq. Nicborowski	Aleksander Nieborowski	Aleksander Nieborowski	
13.	Heinrich a Ruthk Chelthowski (Selchowski) archiprezbiter, 1640	Henryk a Ruth Chełchowski, 1640	Henryk z Ruthk Chełchowski, archiprezbiter,1640	
14.	Jan Potrykowski, 1643-56	Jan Potrykowski, 1643	Jan Potrykowski, archipresbyter, 1643-56	h. Odrowąż, w l. 1640-42 instygator kurii biskupiej, 1641 notariusz apostolski
15.	Adalbert Pęski rezygnuje z powodu całkowitej dewastacji beneficjum i kościoła, 1660	Wojciech Peski, 1660	Wojciech Peski	
16.	Andrzej Więczkowic, 1662-72	Andrzej Więckowic, 1662	Andrzej Więckowic, konwertyta 1662-72	
17.	Jan Krześnior, dziekan, 1676-95	Jan Krześnior, 1676	Jan Krześwior, dziekan, 1676-95	
18.	Kazimierz Dąbrowski, 1696-1705	Kazimierz Dąbrowski, 1696	Kazimierz Dąbrowski, dziekan, 1696-1705	Opat oliwski w l. 1703-22
19.	Jan Kapusta, praepozytus (przełożony pleban)	Jan Kapusta, 1706	Jan Kapusta, proboszcz 1706-08	
20.		Jan Goltberger, 1709	Jan Goltberger, proboszcz,1709	
21.	Fr. Klucznikowski, dziekan, 1709-18	Franciszek Klucznikowski, 1709	Franciszek Klucznikowski, dziekan 1709-18	
22.	Kazimierz Krűger, kanonik, 1718-49	Kazimierz Krűger, 1718	Kazimierz Krygier, kanonik, 1718-1740	Honorowy kanonik chełmiński od 1721, proboszcz grudziądzki 1718-50
23.	Franciszek Przeradzki, kanonik,	Franciszek Przeradzki, 1755	Franciszek Przeradzki,	W 1747 r. objął vicecuriatum fary grudziądzkiej, od

	1755-1774		kanonik, 1755-1774	1750 proboszcz i kanonik chełm.
24.	Jan v. Gruzlewski, Dziekan, 1774-84	Jan von Gruzlewski, 1774	Józef Grużlewski, dziekan, 1774-84	
25.	Jan Kattan, dziekan, 1787	Jan Kattan, 1787	Jan Kattan, dziekan, 1787	
26.	Antoni Pohlki, proboszcz, 1790	Antoni Pohlki, 1790	Antoni Pohlki, proboszcz, 1790	
27.	Gabriel Knobloch, praepozytus (przełożony, pleban), 1797-$^{16}/_{5}$1798	Gabryel Knobloch, 1797	Gabrjel Knobloch proboszacz, 1797-98	
28.	J. Fr. Malewski, rektor szkoły i praep., 1799-1805	Jan F. Malewski, exjez., 1799	J. F. Malewski, eksjezuita szkoły i proboszcz, 1799-1805	
29.	Hohesee, praep., 1806.	Hohensee, 1806	Hohensee, 1806	
30.	Fr. Sokolowski, 1809	Franciszek Sokołowski, 1809	Franciszek Sokołowski, proboszcz, 1809	
31.	Fr. Dietrch, kanonik, 1810-48	Franciszek Diettrich, 1810	Franciszek Diettrich, kanonik honorowy, 1810-48	
32	Jan Heller, 1848-$^{4}/_{2}$ 1866	Jan Heller, 1848	Jan Heller, proboszcz, 1848-66	
33.			Franciszek Wyczyński, proboszcz, 1866-71	
34.			Juljusz Blomin, dziekan 1871-83	
35.			Oton Kunert, kanonik honorowy, 1883-1919	
36.			Bernard Dembek, dziekan i prałat od	

			1919	

Z przedstawionego zestawienia proboszczów kościoła p.w. św. Mikołaja wynikają bardzo duże luki czasowe, które nie były przedmiotem badań. Największa jest w latach 1345-1528. Obejmuje ona ponad 200 lat. Te luki czasowe można wyjaśnić określeniem charakteru tego kościoła. Na przykładzie proboszcza Franciszka Przeradzkiego (1755-74) można określić status kościoła jako prebendy kanoników chełmińskich. F. Przeradzki objął probostwo grudziądzkie po swoim wuju kanoniku J. K. Krűgierze 5.10.1750 r.[18] W czasach nowożytnych kościół p.w. św. Mikołaja był prepozyturą. Można jednak przyjąć, że w okresie średniowiecza był właściwym kościołem kolegialnym dla diecezji chełmińskiej. Kolegiata w Chełmnie została ustanowiona w 1519 r.[19] W 1700 r. kościół ten używał pieczęci z krzyżem lotaryńskim o podwójnym ramieniu[20].

W Lustracji starostwa grudziądzkiego z 1765 r. kościół ten określony został jako: *Primo: kościół farski, Collationis Regiae, uprzywilejowany prawami dawnymi, którego jest proboszczem Wielmożny Jegomość Ksiądz Przeradzki, kanonik chełmiński, który się domaga, aby mu miasto zadość uczyniło i w prawach i w zwyczajach do tego kościoła należących. Cmentarz jest dokoła murowany, przy którym jest na rogu wikaria, budowana dla księży komendarzy i organisty, dalej stajnia murowana, potem rezydencja dla Jegomośći Księdza Proboszcza, murowana przy niej brama na cmentarz, którą ludzie wchodzą do kościoła, od tej bramy karczemka do tegoż probostwa należąca, murowana*[21].

Dokładny opis rezydencji kanoników chełmińskich w XVII w., przed przejęciem zabudowań przez jezuitów zawiera wizytacja kanonika Strzesza z 1667 r.[22].

Status prawny kościoła św. Mikołaja regulował przywilej Zygmunta Starego z 1524 r. X. Froelich ten dokument odrzucił , jako prawdziwy, ponieważ wg tego dokumentu połowa Grudziądza w obrębie murów należała do kościoła[23]. Sam jednak przytoczył

[18] RTN w Toruniu, t. XXXIV, s. 341.

[19] S. Kardasz [Red.] Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość, t. 4, dekanat chełmiński, Toruń 1996, s. 44.

[20] Pieczęć ta jest odciśnięta na dokumencie z 1700 r. dotyczącego sprawy wynajęcia kapeli na wesele spoza Grudziądza. Wyłączność na granie w Grudziądzu miała kapela z kościoła p.w. św. Mikołaja. Dokument znajduje się w zbiorach prywatnych. Odbitka w zbiorach Oddz. PTH w Grudziądzu

[21] Lustracja Starostwa Grudziądzkiego w 1765 roku, rkp. w Bibliotece Miejskiej w Grudziądzu, sygn. 4.710/W.

[22] Cytat.: *O zabudowania kościoła zobowiązany jest dbać i utrzymywać w dobrym stanie magistrat i cała wspólnota miasta na mocy ugody z Janem Petrikowskim proboszczem tylekroć wspomnianym. Cmentarz o dostatecznej powierzchni stojący otworem trzema bramami, od południa okolony nowym murem, z innych stron w większości rozpadający się. Kostnica przybudowana do ściany kościoła i w dobrym stanie w miejscu gdzie wyżej wystaje stos kości. W okolicy zachodniej bramy świątyni wikariówka, odnowiona, dostatecznie wygodna z ogrzewaniem centralnym, odpowiednia dla celów szkoły lub ministrantów tegoż kościoła. Między tym domem z jednej strony i wspomnianą kamienicą Retiliana z drugiej strony leży opuszczony plac o powierzchni 22 łokci długości i 10 łokci szerokości, na którym przedtem było mieszkanie dla ministrantów kościoła, pod zarządem Petrikowskiego został wydzierżawiony szewcowi zwanemu Usarz. Tam swoje mieszkanie miał organista.*
Tekst łaciński zob. B. Czapla [ed.], *Visitationes episcopatus culmensis Andrea Olszowski episcopo*. A. 1667-72 factae, Societas Literaria Torunensis, fontes VI-X: 1902-1906, s. 289-312.

[23] Ta kwestia już była omawiana w tym studium przy okazji analizy pracy X. Froelicha. Tekst transumptu przywileju został opublikowany w artykule M. Szajerka, Wpływ badań nad kościołem św. Mikołaja w Grudziądzu, op. cit. s. 319.

informację, że kolegium zbudowano na terenie dawnego klasztoru[24]. Również na rycinie E. J. Dahlbergha z 2 połowy XVII w. jest zaznaczona Porta Zellia (Brama Klasztorna) w miejscu kościoła jezuickiego[25].

Jak już zaznaczono wcześniej, w XX w. pisanie o średniowiecznym rodowodzie zabudowań kolegium jezuickiego i kościoła pojezuickiego było tylko domysłem historyków, opartym na źródłach pisanych. Badania archeologiczne fundamentów obecnego ratusza, czyli dawnego kolegium jezuickiego oraz kościoła pojezuickiego zdają się wskazywać na prawidłowość tego domysłu[26].

Fundamenty kościoła od strony południowej zostały zbudowane z takich samych cegieł, jak zakrystia kościoła św. Mikołaja, przęsło mostu Bramy Toruńskiej, przypora Bramy Wodnej. Są to obiekty z XIII-XIV w.

Kościół pojezuicki. Odsłonięty fundament południowy. 2006 r.

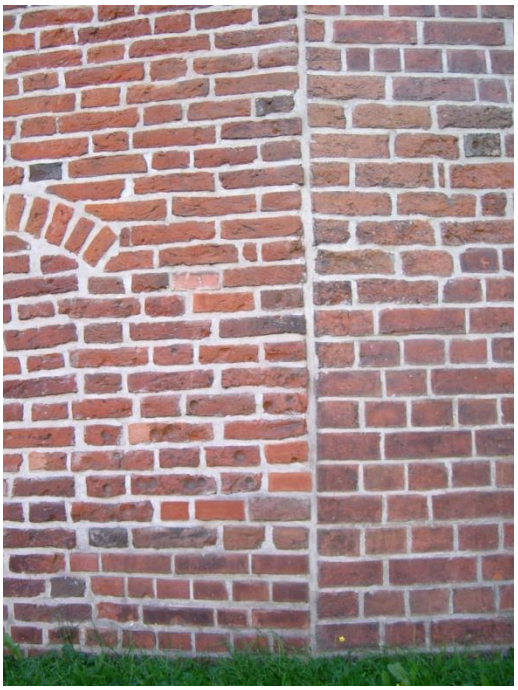
[24] X. Froelich, op. cit., s. 121.
[25] Grudziądz widoki miasta. Grudziądz 2001, 3.
[26] Wyniki badań archeologicznych nie zostały do tej pory opublikowane.

Kościół pojezuicki. Odsłonięte fundamenty w 2008 r. Ściana północna. Narożnik wschodni przy furcie na dziedziniec ratusza .Na uwagę zasługuje fakt, że fundament furty był jednocześnie budowany z budynkiem.

Przypuszczalny fundament ganku po stronie północnej. 2008 r. Przy fundamencie północnym natrafiono prawdopodobnie na fundament ganku, o którym wspomina wizytacja kanonika Strzesza z 1667 r.

Ściana zakrystii kościoła św. Mikołaja. Szew na styku z palcówką gotycką (po prawej stronie).

Przęsło mostu Bramy Toruńskiej. W innych częściach mostu widoczne ślady rozbudowy z wykorzystaniem palcówki gotyckiej.

Przypora Bramy Wodnej na początku XXI w., przed remontem. Podobnie, jak w przypadku zakrystii i kościoła św. Mikołaja i przęsła mostu Bramy Toruńskiej, ta cegła jest cieńsza od palcówki gotyckiej.

Przy obecnym stanie badań, uzyskanym w pierwszej dekadzie XXI w. jest uzasadnienie, iż fundamenty kolegium pojezuickiego oraz kościoła pojezuickiego pochodzą ze średniowiecza i są pozostałością zamku kanoników chełmińskich.

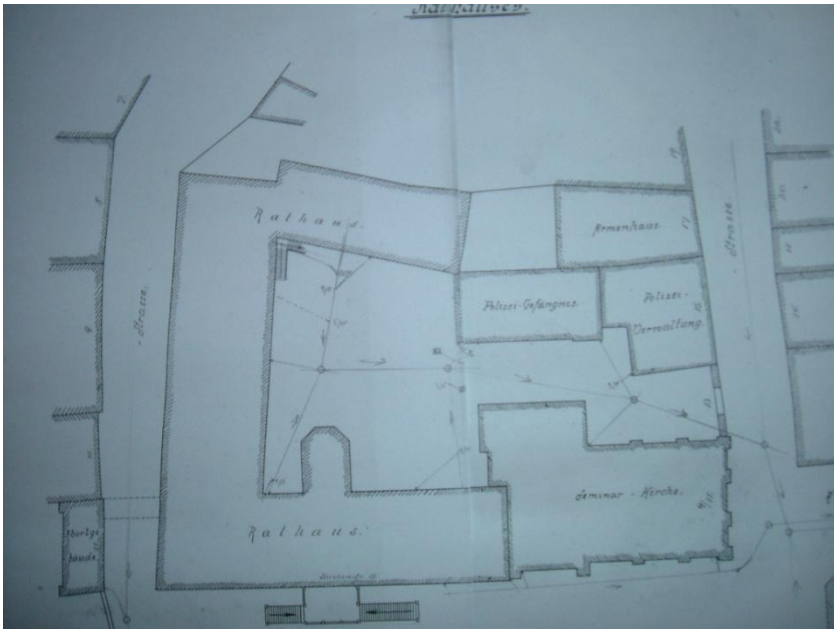
A. Chęć w artykule z 2005 r. o gdanisku zamkowym w Grudziądzu zakwestionował istnienie miejskich gdanisk, czyli baszt ustępowych na terenie Grudziądza. Uznał, że było tylko jedno gdanisko na zamku wysokim.[27]. Wg obowiązującej definicji naukowej jest to element przynależny zamkom, szczególnie zamkom budowanym przez Krzyżaków. Uwaga A. Chęcia jest słuszna co do definicji. Mieszczanie posiadali latryny na terenie swoich posesji. Wymowny jest tu przykład średniowiecznego Elbląga. Badania nad średniowiecznymi gdaniskami w Grudziądzu posunęły się w 2007 r.[28] Wówczas zostało udowodnione istnienie trzech gdanisk od strony Wisły, rozmieszczonych symetrycznie, ale nie wyjaśniono dlaczego akurat w Grudziądzu na linii wzdłuż Wisły powstały trzy gdaniska. Do postępu badań przyczyniły się komentarze do prac X. Froelicha, zawarte w tym studium. Teza o istnieniu trzech zamków w Grudziądzu, w tym dwóch rezydencji (kanoników chełmińskich i komtura krajowego ziemi chełmińskiej) pozwala wyjaśnić powstanie trzech gdanisk w Grudziądzu. Gdaniska należały do poszczególnych zamków.

[27] A. Chęć, Gdanisko zamku w Grudziądzu, Rocznik Grudziądzki, T.16, 2005, s. 272, przyp. 15.

[28] M. Szajerka, Średniowieczne baszty ustępowe w panoramie miasta Grudziądza ze szczególnym uwzględnieniem pierwotnego przeznaczenia spichrzy 49-51. Rocznik Grudziądzki 2007 T. 17, s. 53-75.

Wygląd rezydencji kanoników chełmińskich a właściwie ich zamku, wtopionego za sprawą X. Froelicha, zapewne błędnie w pojęcie Starego Miasta jest nadal czytelny. Można wyodrębnić poszczególne obiekty tej rezydencji, zarówno sakralne, mieszkalne, szkolne i gospodarcze.

Część północna rezydencji była w miejscu południowego skrzydła obecnego ratusza i kościoła pojezuickiego.

Plan ratusza z początku XX w. WAP w Toruniu

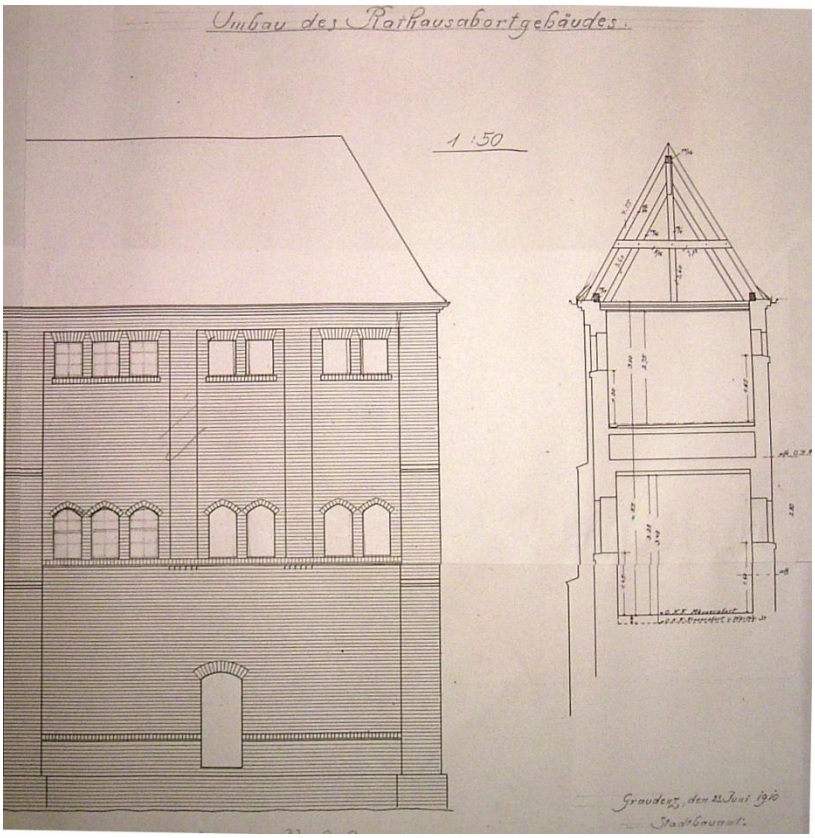
Najważniejszymi elementami o charakterze obronnym były na tym odcinku: gdanisko, baszta osłaniająca bramy Zamkową i Klasztorną (obecnie klatka schodowa ratusza), Brama Klasztorna w formie baszty (w podziemiach kościoła zachował się 3 m grubości fundament rozebranej ściany wschodniej tej baszty. W 1 poł. XX w. był jeszcze czytelny relikt drogi prowadzącej bezpośrednio do Bramy Klasztornej od strony północnej. W latach 60-tych XX w. ten relikt został zabudowany.

Baszta Bramy Klasztornej może mieć znaczenie dla badań nad zamkiem wysokim. Posiada ona bowiem, podobnie jak na zamku wysokim, w jego skrzydle południowym szerokie ganki. W przeciwieństwie np. do zamku krzyżackiego w Toruniu, ganki powstały równocześnie z budynkiem mieszkalnym. Stąd też ta grubość fundamentów na zamku wysokim (4-5 m)[29].

[29] Podobna sytuacja jest na zamku w Bytowie. Zob. tez A. J. Pawłowski, Zamek w Bytowie, Gdynia 2007, s. 19.

Brama Klasztorna. Ściana zachodnia. Zniszczone w 1945 r. ganki. Nie można wykluczyć, że jest to relikt krużganku dawnego zamku kanoników.

Plan modernizacji gdaniska z 1910. Na rysunku przekroju pionowego nie zaznaczono silosu gdaniska. WAP w Toruniu. Akta budowlane ratusza.

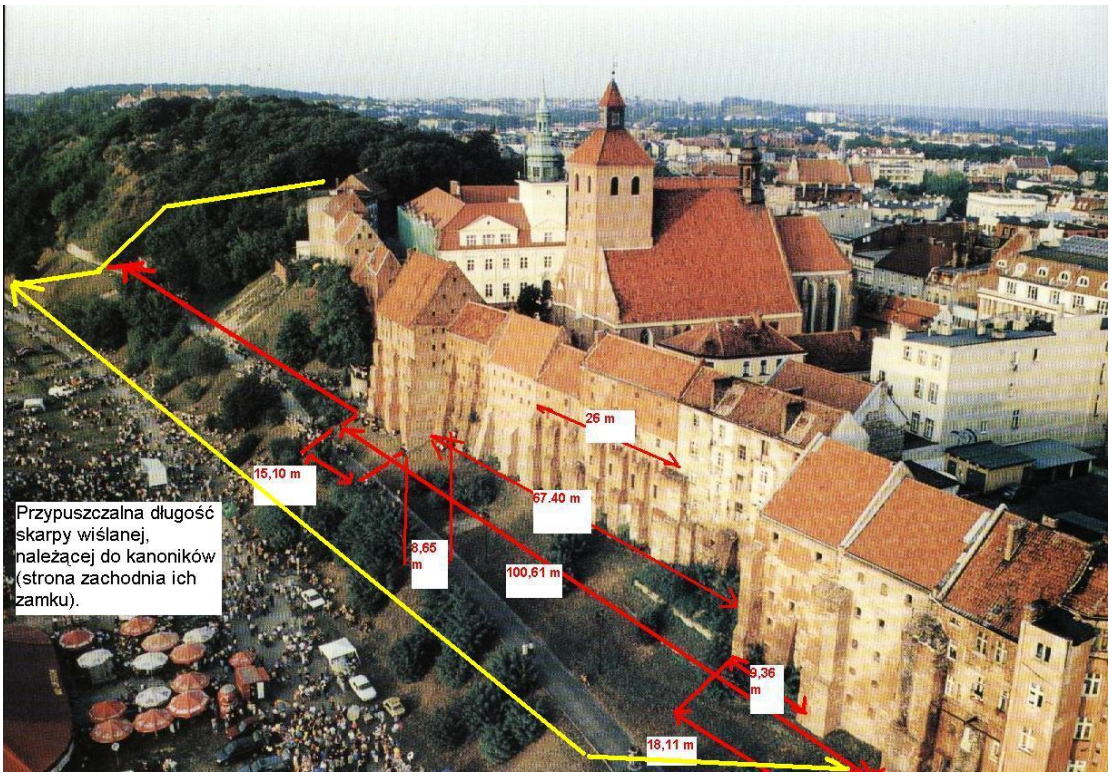
Do rezydencji kanoników należały tez zapewne stajnie, obecnie piwnice kamienicy przy ul Kościelnej 10, kościół św. Mikołaja oraz część spichrzy nadwiślańskich. Dotyczy to monumentalnego spichrza o długości 100 m, obecnie posiadającego podzielonego na kilka spichrzy. W pracy M. Szajerki nazwanego Bramą Gnojną[30], poglądu obecnie zarzuconego przez jego autora.

Na zdjęciu spichrzy, wykonanego przez obecnego wiceprezydenta M. Sikorę we współpracy z wówczas urzędującym prezydentem A. Wiśniewskim można uchwycić wygląd domniemanego zamku kanoników chełmińskich w Grudziądzu. Na zdjęcie nałożono wymiary tzw. Bramy Gnojnej, która właściwie była zapewne oborą lub stajnią, bardziej tym drugim dla kilkudziesięciu koni. Długość „Bramy Gnojnej" pokrywa się z południową pierzeją Rynku, czyli obszarem zajmowanym przez szkołę kolegiacką.

Widok na spichrze zrobiony z balonu. Fot. M. Sikora.

[30] M. Szajerka, Grudziądz w XIII-XVIII w., op. cit., s.195-205. Obecnie, po wieloletnich dyskusjach, w tym na forum internetowym z p. J. Franczakiem z Grudziądza pogląd, że była to brama został zarzucony.

Dopiero z lotu ptaka widać, że spichrze przed kościołem św. Mikołaja to faktycznie jeden obiekt architektoniczny, który posiadał na skrzydłach dwie baszty o wymiarach około 15 X 15 m. W środku na odcinku 26 m, między przyporami jest 6 furt.

Widok na skrzydło południowe, pierwotnie zapewne basztę. Fot. M. Szajerka

Ślady furt. Wszystkie łuki są jednakowo przesunięte w lewo do przypór.

Od strony wschodniej pod kątem badań zamku kanoników chełmińskich zasługuje kamienica przy ul. Kościelnej 10, gdzie jeszcze w 1772 r. znajdowały się stajnie. W piwnicy tej kamienicy można zaobserwować rozbudowę obiektu od średniowiecza do czasów nam współczesnych[31].

Obecny natomiast rynek w środku miasta zajmowała szkoła kolegiacka. Dopiero w 1584 r. ten plac został zapewne przejęty przez miasto i można było tam urządzić ratusz. Jeszcze na planie katastralnym z przełomu XVII/XVIII w. przy rynku oznaczono posesje, jako dzierżawy od klasztoru (cenobium)[32].

[31] ***Szerzej obiekt został opisany w pracy M. Szajerka,* Grudziądz w XIII-XVIII w.*, op. cit., s. 303-306.***

[32] M. Szajerka, Szkoła biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana – przyczynek do dziejów szkolnictwa wyższego w Polsce. Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 2003 T. 5, s. 63-93.

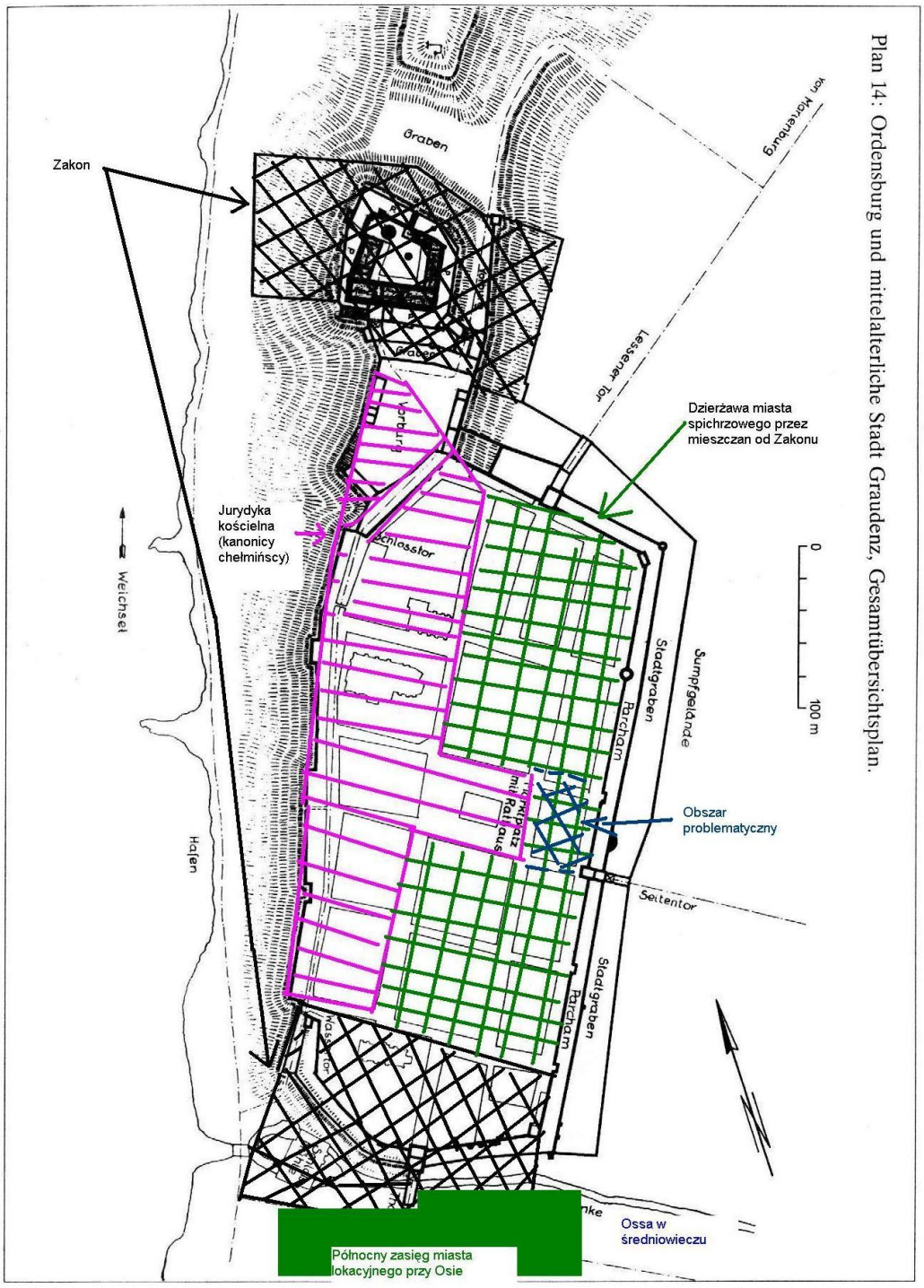

Ul. Kościelna 10.

Rekonstrukcję struktury własności na terenie miasta spichrzowego pokazano na bazie planu H. Jacobiego. W świetle tej rekonstrukcji wyłonił się drugi zamek Zakonu w południowej części miasta.

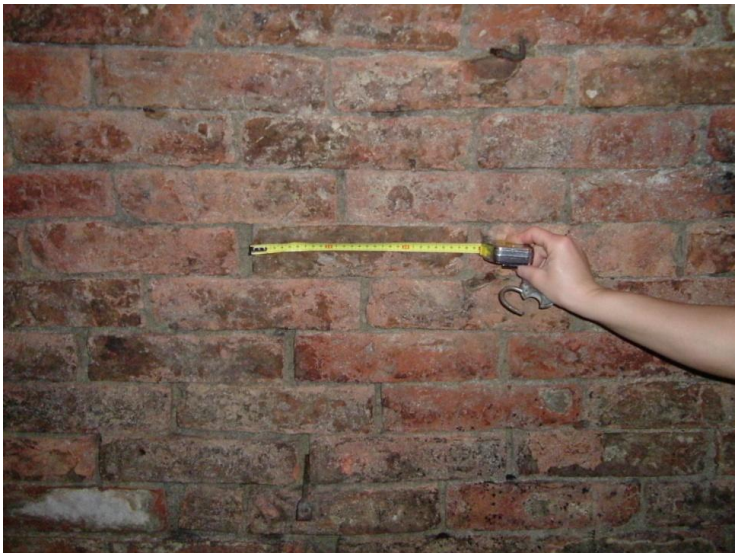

144

Rekonstrukcja struktury własności na terenie Grudziądza w obrębie murów, w 1328 r. Objaśnienia naniesiono na plan H. Jacobiego z 1941.

Dla badań nad zamkiem wysokim ważna może być też kamienica przy ul. Kościelnej 31. Zapewne do poszerzenia własności miejskiej lub dzierżawy, dokonanej przez Zakon na rzecz mieszczan w l. 1320-1328, ta posesja wchodziła w skład przedzamcza. Zachował się tu mur z blendami, który mógł być murem kurtynowym przedzamcza. Natomiast piwnice w tej kamienicy są podobne, jak na zamku krzyżackim w Lipienku.

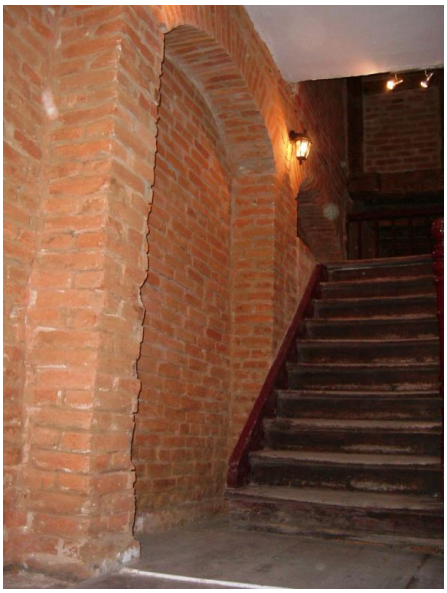

Sklepienie w piwnicy.

Ul. Kościelna 10. Wnęka oświetleniowa.

Ul. Kościelna 10. Zapewne relikt muru kurtynowego przedzamcza.

Ul. Kościelna 10. Przypuszczalnie relikt szybu do wciągania i opuszczania beczek. Podobne rozwiązanie można spotkać w kamienicach w Norymberdze.

Norymberga, spust do beczek piwa. Wersja zmodyfikowana w XX w. Po prawej model norymberskiej kamienicy z podziemiami i szybami dla beczek.

Teren d. klasztoru benedyktynek, jako pierwotnie zamek. Analogia do rozplanowania zamku krzyżackiego w Toruniu.

Teren d. klasztoru benedyktynek posiada ubogą historiografię. Przedmiotem badań jest dopiero wiek XVII-XVIII, kiedy sprowadzono benedyktynki i zbudowano klasztor w l. 20 XVIII w. W przypadku średniowiecza odnotowuje się połączenie kościołów Św. Ducha i św. Jerzego w 1345 r. Można się nawet spotkać dowolną interpretacją faktów, nie mających potwierdzenia źródłowego[33]. Na temat terenu klasztoru X. Froelich napisał:
b) Kościół Św. Ducha, kościół klasztorny zakonu benedyktynek, kościół garnizonowy. Kościół Św. Ducha, jako samodzielna parafia istniał tylko do pożaru miasta 1341 r. i następnie został wcielony w system kościoła św. Mikołaja. O użytkowaniu jego przez protestantów omawiano w poprzednich wiadomościach. Zakonnice benedyktynki z macierzystego domu Torunia otrzymały ten kościół z przynależnymi nieruchomościami farnymi przez żonę starosty Jana Działyńskiego, która 12 marca 1624 r. za zezwoleniem biskupa Kuczborskiego nabyła od proboszcza Dorpowskiego dla nowej budowli kościoła i klasztoru za roczny czynsz 40 florenów polskich. Konsens biskupa opierał się na otwarcie wypowiedzianym celu tego odstąpienia, interesy katolickiego kościoła w Grudziądzu, który kacerstwem jest zarażony, popierać. Prawdopodobnie zostały zabudowania klasztorne zaraz po nabyciu pobudowane. Naprzeciw klasztoru powstał hospital, w którym później na mocy im udzielonego przywileju założono tak zwany wyszynk zakonny. W 1638 r. otrzymał klasztor zakonnicw Grudziądzu zezwolenie na posiadanie dwóch wiosek i wolno im było za 15 000 guldenów majątki zakupić. Majątek Turznice przez długi czas należał do klasztoru. Przed pożarem miasta w 1659 r., przy którym klasztor i jego kościół spłonął, obejmował pomieszczenia dwóch obok kościoła położonych posiadłości ziemski, po pożarze rozpostarł się przez całą od miejskiej bramy wzdłuż mur ciągnącej się ulicy Tragarzy [Trägergasse], także tylko wolne miejsce dla miejskiej straży zostało a do tego bezpośrednio obok miejskiego muru łączył się browar klasztor, remiza wozów, stajnie i jedno skrzydło klasztorne. Obecna posiadłość ziemska Paarmannsche Grundstück wkraczała już wówczas w podwórze klasztorne. W szkole przemysłowej było mieszkanie ksieni, przed kościołem, głębiej w ulicę był dom z mieszkaniami kaznodzieja i organisty, z którego siedem małych gospodarstw, tak zwane Budy przez ciasną furtkę klasztorną przedzielone, równolegle z kościołem do Bramy Wodnej się ciągnęły. Tylko posiadłość kupca Kadisch i za nią położone zabudowania jeszcze z tego się utrzymały. Także przy Bramie Wodnej położona wieża, której resztki obok kościoła oznaczone są prawdopodobnie rzeźbą obrazową i zostały wciągnięte w granice kościoła. Naturalnie przejęcie tego w posiadanie nie obyło się bez sporu handlowego. Dwa w tych latach 1666 i

[33] Zob. T. Chrzanowski, M. Kornecki [red.], *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T.11, z. 7 Powiat grudziądzki, Warszawa 1974, s. 13. Cyt: *A. KOSCIÓŁ FIL. P.w. Św. Ducha (fig.170. Pierwotnie szpitalny, zapewne drewniany, wzniesiony być może w końcu w. XIII; wzmiankowany 1345, zapewne w związku z budową murowanego. 1569-95 i 1608-24 w posiadaniu ewangelików. Przebudowany zapewne wkrótce po przejęciu przez benedyktynki 1624. […].* Dowolność interpretacji źródła polega na tym, że tekście źródłowy nie upoważnia to stwierdzenia, że w 1345 r. zapewne zaczęto murować kościół. Podobnie potraktowano w katalogu zabytków spichrze. Cyt: *SPICHRZE (fig. 39,41), ul. Spichrzowa. 1346-51 budowa „spichrza Bornwalda" (niezidentyfikowany). 1365 rozpoczęcie budowy dalszych spichrzów, za zezwoleniem komtura Henryka z Bovetin. 1504 wzmiankowanych czternaście spichrzów murowanych. Z wyjątkiem sześciu spalone 1569, następnie do w. XVIII odbudowane oprócz dwóch, usytuowanych przy bramie Wodnej* […]. (Ibidem, s. 30) Również w tym przypadku podano informacje, które nie występują w źródle pisanym. źródło nie mówi o budowie spichrzy w 1365, komtur Henryk von Boventin nie wydał zezwolenia na budowę spichrzy w 1365 r., ponieważ komturem był w l. 1346-1351. Dokument mówi wyraźnie, że spichrze zbudowano przed 1346 r. dla potrzeb komturii. Również w rysie historycznym, dotyczącym spichrzy pomija się ustalenie Z. Radackiego z 1959 r., że spichrze przy Bramie Wodnej 9-11 zbudowano na początku XIV w. Podanie przykładu katalogu zabytków jest istotne z tego względu, iż ta pozycja jest podstawową przy opisie zabytków zarówno w Gminnym Rejestrze Zabytków, jak i w Krajowym Rejestrze Zabytków Nieruchomych.

1667 wiszące procesy zostały ugodowo zakończone, przez co miasto „dla zachowania dobrego spokoju" klasztorowi zakonnic zezwolono na użytek muru miejskiego, jak i wieży i gruntów, na których znajdowała się dawniej ulica Tragarzy [Trägergasse] za roczny czynsz 300 florenów dla uznania wyższej własności odstąpił, a klasztor zobowiązał się do zamykania furty w wieży, w ten sposób nabyte grunty w nagłym wypadku dla obrony miasta je odstąpić, mury miejskie utrzymywać i aby umożliwić ruch przy ulicy Bramowej, usunąć dębowe pnie, także te 3 kroki szerokie schody dookoła domu kapłańskiego usunąć. Od góry na zewnątrz muru miejskiego otrzymał klasztor 15 Meßruthen na użytek, część muru okryta, także i cała góra miały pozostać własnością miasta, w miejscu gdzie zostały założone ustępy, miał klasztor pobudować cysternę, która od czasu do czasu by czyścił.

W 1774 r. był Anselm Lopaczewski kaznodzieją klasztornym. Klasztor posiadał 12 prawdziwych sióstr zakonnych, 16 poświęconych śpiewaczek, pomiędzy nimi członkinie rodzin szlacheckich: von Kleist, von Czapski, von Lęski, von Działowski i von Jasiński, także dwie z nich złożyły uroczyste śluby zakonne. Załączamy spis, z którego równocześnie uwidocznione jest zajęcie zakonnic.

Eva Radowicka, abbatissa (opatka)
Marianne Piwnicka, priorissa (przeorysza)
Theresia Piwnicka, assistrix abbatissae (podopatka)
Magdalena Trzinska, subpriorissa, (zastępca przeoryszy)
Anna Szewowna, custos portae, (odźwierna)
Marianna Łukowska, dispensatrix culinae (szafarka kuchni)
Eva Nagurska, custodissa conventualis (dozorczyni)
Marianna Skolska, magistra novitialis conventualis (mistrzyni nowicjuszek zakonnych)
Anna Sielska magistra saecularium puellarum (nauczycielka dzieci miejskich)
Eva Czapska, cantorissa (pierwsza śpiewaczka)
Marianna Charzewska, praefectrix templi, (zakrystianka)
Julianne Sadowska, adjutrix (pomocnica)

W 1804 r. ukończyła najmłodsza zakonnica, która od $1^1/_2$ roku była w klasztorze 24 lata, najstarsza 62 lata w klasztorze 91 lat, przełożona 44 lata w klasztorze 63 lata. Państwo pruskie zniosło klasztor, ostatnie zakonnice opuściły w latach 30 tego stulecia Grudziądz a budynki klasztoru zostały przydzielone seminarium nauczycielskiemu, obecnie z wyjątkiem opróżnionych lokali dla szkoły przemysłowej, mieszkań dla nauczycieli są używane. Kościół zakonny przeznaczono jako kościół ewangelicki dla tutejszego garnizonu.[34]

Zasadniczo jest to cała dotychczasowa wiedza o tym obszarze, funkcjonująca w historiografii miasta.

Do wskazania, że klasztor benedyktynek z XVII-XVIII w. jest zapewne na murach dawnego zamku średniowiecznego pomocne są plany klasztoru z XVIII w., plan katastralny z 1872 r. oraz plan rekonstrukcyjny H. Jacobiego z 1941 r., pokazujący powiązanie zamku na Górze Zamkowej z miastem. Ten ostatni plan, jako źródło historyczne jest cenny z tego powodu, iż H. Jacobi nie dokonywał tu rekonstrukcji murów, zrobił ich inwentaryzację. Nowe światło na ten obszar rzucają również badania archeologiczne, przeprowadzone w pierwszej dekadzie XXI w. na dziedzińcu Muzeum.

Poniżej przegląd planów z komentarzami:

[34] X. Froelich, op. cit., s.116-117.

Plan katastralny z 1872 r.[35]

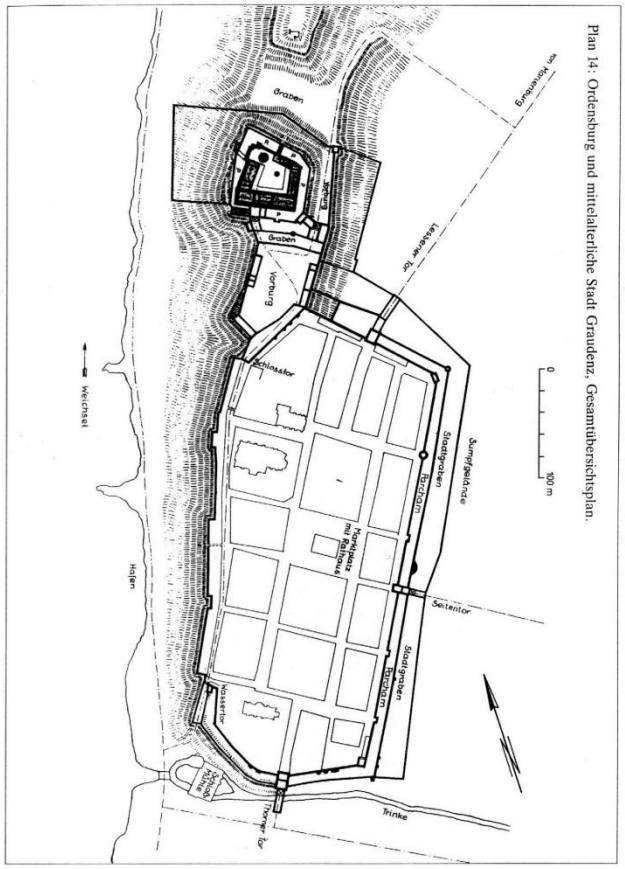

Plan ten, jako źródło historyczne jest inwentaryzacją istniejących wówczas jeszcze murów obronnych Grudziądza. W przypadku Bramy Wodnej pokazuje on, że jej szyja, którą tworzył też Spichrz Zamkowy nie ma wylotu na południe. Na mapie jest również naniesione gdanisko przy Bramie Wodnej.

Kadr z planu katastralnego z 1872 r. z zaznaczoną Bramą Wodną z gdaniskiem.

[35] Całość zob. *Atlas Historyczny Miast Polskich*, op. cit. , plan 16.

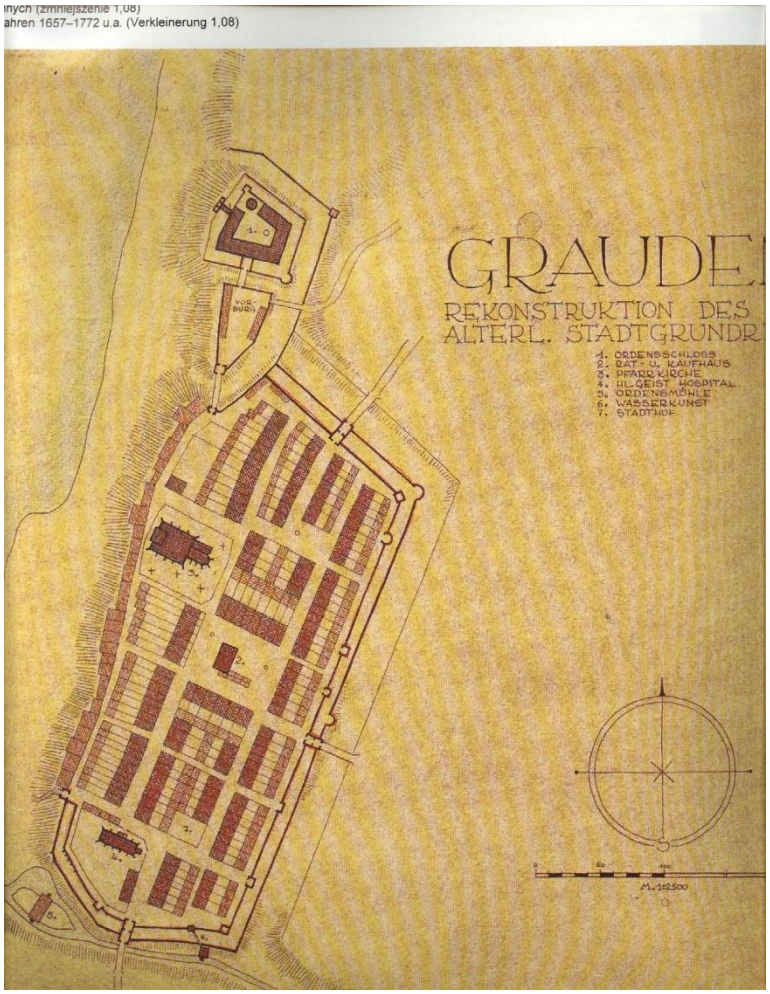

Plan H. Jacobiego z l. 1941-43.[36]

Podobnie jak na planie z 1872 r., Brama Wodna nie posiada bezpośredniego wylotu w kierunku południowym. Taka sytuacja powinna charakteryzować tę bramę, jako od początku miejską. Tak jednak nie było. Potwierdzają ten fakt plany i rysunki z XVII-XVIII w.

Podobnie, jak na planie H. Jacobiego, Grudziądz został pokazany na planie rekonstrukcyjnym z 1942 r.[37]

[36] H. Jacobi, op. cit. s.144
[37] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, op. cit., plan 3.

Plan rekonstrukcyjny średniowiecznego Grudziądza z 1942 r.

Również wg tego planu dojazd do Bramy Wodnej był możliwy przez most Bramy Toruńskiej, dalej zapewne zlikwidowaną na początku XVIII w. ulicą Tragarzy.

Wiarygodność planów potwierdzają zdjęcia Bramy Wodnej z 1945 r., wykonane przez T. Walesę. Dopiero ścisłe podporządkowanie Bramy Wodnej definicji bramy miejskiej przez J. Frycza i związana z tym przebudowa jej otoczenia, sprawiło, że jest ona uznawana w historiografii jako miejska od czasu jej powstania. Takie jednak naginanie obiektu do definicji musiało kiedyś doprowadzić do komplikacji badawczych. W świetle znanych obecnie źródeł kartograficznych i ikonograficznych widać, że w okresie odbudowy Grudziądza ze zniszczeń wojennych, w latach 1945-1960 zniszczono dodatkowo unikalne fragmenty fortyfikacji średniowiecznego i nowożytnego Grudziądza. Znana jest sprawa zniszczenia dzieła rogowego twierdzy, ale została niezauważona kwestia zniszczenia fortyfikacji w narożniku południowo-zachodnim Grudziądza.

Brama Wodna na zdjęciach T. Walesy. Stan obecny G. Szukay, M. Jankowska.[38]

[38] J. Kalamarski [red.], *Grudziądz 1945 wspomnienia*, Grudziądz 2007, s. 159,172, 173.

Na podstawie tych zdjęć widać do jakiej destrukcji doprowadzono po 1945 r. ten fragment fortyfikacji. Rozebrano Spichrz Zamkowy, basztę przy Bramie Wodnej, gdanisko przy Bramie Wodnej (odtworzone około1910 r.). W następstwie tych przeobrażeń powstał wyidealizowany obraz bramy miejskiej, widoczny na makiecie też obraz wyidealizowanego miasta kupieckiego, z gęstą zabudową kamienic mieszczańskich. Obraz ten jest widoczny na makiecie miasta w Muzeum, powstałej w latach 50 XX w.

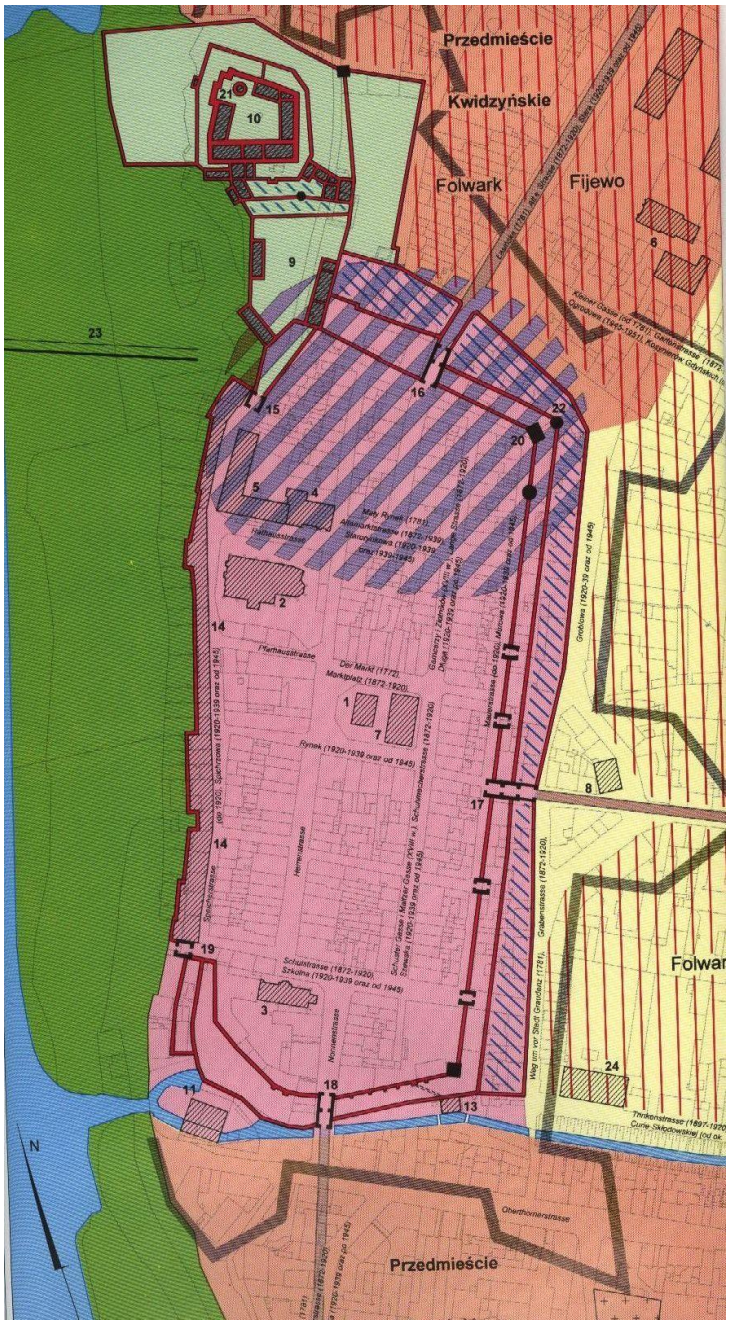

Makieta Grudziądza, strona południowa.

Na makiecie tej widać daleko idące zniekształcenia obrazu odnośnie stanu faktycznego.

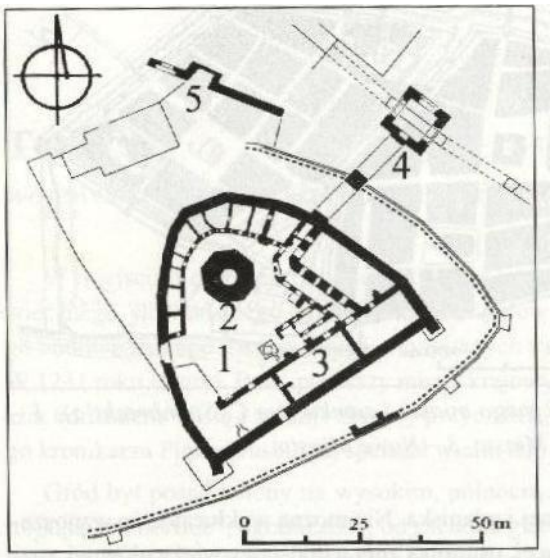
Skomplikowana zabudowę tego obszaru pokazuje też plan rekonstrukcyjny, zawarty w atlasie historycznym[39].

[39] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, op. cit., plan 2. Plan ten poddany został krytyce naukowej w pracy M. Szajerka, Grudziądz w XIII-XVIII w., op. cit., s. 3-4, punkt 13. Krytyka dotyczyła właśnie braku prześwitu w szyi bramnej na osi północ-południe. Po opublikowaniu zdjęć w 2007 r., dotyczących tego obszaru okazało się, że narysowane linie fortyfikacji murowanych w tym miejscu są słuszne.

Plan rekonstrukcyjny z Atlasu Historycznego Miast Polskich.

Taki skomplikowany układ szyi bramnej można zobaczyć na zamku krzyżackim w Toruniu. Tam takie bramy występowały w parchamie.

Plan odsłoniętych fundamentów zamku (wg B. Querquin): 1- dziedziniec, 2- wolnostojąca wieża główna, 3 – skrzydło mieszkalne domu konwentualnego, 4- gdanisko, 5 – zachowany mur kamienny przedzamcza

Plan zamku w Toruniu[40]

Zamek krzyżacki w Toruniu. Brama do parchamu od strony Wisły.

[40] M. Haftka, Zamki […], op. cit., s. 326.

Zamek pokrzyżacki w Toruniu. Międzymurze. Przejazd pod przęsłem ganku gdaniska.

Podobny do grudziądzkiego jest obrys ruin zamku krzyżackiego na planie Torunia z XVII w.[41]

[41] T. Petrykowski, *Toruń*, Warszawa 1957, s. 9. Widok perspektywiczny Torunia wg sztychu Merina z 1652 r.

Plan Torunia z XVII w. Zapewne przypuszczalny plan zamek krzyżackiego nad Osą w Grudziądzu wyglądał podobnie.

Również plan samego klasztoru benedyktynek, historia jego budowy, zachowane elementy architektoniczne mogą wskazywać, że mamy do czynienia z przebudowanym dla potrzeb nowożytnego klasztoru benedyktynek średniowiecznym zamkiem. Do takiego stwierdzenia już na początku uprawnia zastane przez benedyktynki gdanisko przy Bramie Wodnej, zbudowanie przez Krzyżaków spichrzy przed rokiem 1346, w tym Spichrza Zamkowego. W trakcie budowy klasztoru w latach 20 XVIII w. odnotowano odkrycie fundamentów wcześniejszych budowli. Nie powinno to budzić zdziwienia, gdyby to była jednoczesna rozbiórka wcześniejszych budowli. Sprzeczne opinie może budzić fakt istnienia wieży przy kościele szpitalnym Św. Ducha. Wieże kojarzono z majestatem władzy, wywyższeniem i np. zakony żebracze w swoich kościołach nie budowały wyniosłych wież. Szpitale lokowano poza murami miejskimi. W Grudziądzu szpital jest w obrębie murów. Te anomalie pozwalają na krytyczne spojrzenie na ten fragment obszaru Grudziądza średniowiecznego. Nawet mury obronne są tu potężniejsze od pozostałych murów miejskich i co bardzo istotne, nawet od zachowanych po stronie wschodniej murów obronnych zamku na Górze Zamkowej.

Mur obronny na terenie d. klasztoru benedyktynek.

Wg orzeczeń sądowych z lat 1666-1667 benedyktynki były obowiązane utrzymywać w należytym stanie mury obronne przylegające do klasztoru[42]. Z tego można wnioskować, że nie wolno im było ich zabudowywać. Wypływa stąd też wniosek, że również mieszczanom nie wolno było budować spichrzy na murach obronnych. Dlatego potoczne stwierdzenie, że spichrze nadwiślańskie zastąpiły średniowieczne mury obronne koliduje z obowiązującym wówczas prawem. Część spichrzy zbudował Zakon dla potrzeb zamku a następnie w latach 1346-1351 przekazał miastu. Natomiast w części północnej zbudował Kościół dla gromadzenia dziesięcin z diecezji chełmińskiej.

Dla historii tego fragmentu Grudziądza istotna jest odnaleziona tu lokalizacja najstarszego obiektu sakralnego – kaplicy św. Michała. Kaplica została opisana w pracy M. Szajerka[43]. Z uwagi na istotę zagadnienia, tekst rozdziału z cytowanej pracy jest tu powielony.

Najstarszym obiektem w Grudziądzu była kaplica p.w. św. Michała Archanioła. Do 1998 r. badacze uważali, że była ona integralną częścią kościoła p.w. św. Mikołaja. W 1928 r. ks. J. Mańkowski napisał o niej: *Przylegała do kaplicy Kostków, nieco dalej ku drzwiom bocznym stała kaplica św. Michała Archanioła, bardzo stara, należąca przed reformacją do różnych cechów rzemieślniczych, które tu swoje nabożeństwa odprawiały i ojej utrzymanie się starały. Później razem z bractwami podupadła, zmieniono ją na parafialną szkołę, a w roku 1659, gdy szpital Św. Ducha zgorzał, służyła, służyła jako schronisko dla ubogich. Dopiero około r. 1673 odnowiono i oddano nowo utworzonemu bractwu św. Michała, które tu urządzało swoje obchody i nabożeństwa. Dzisiejszy ołtarz, przedstawiający św. Michała Archanioła z szyszakiem srebrnym na głowie, z srebrnym mieczem i sandałami, pochodzi jeszcze z owych czasów. Sprawił go ówczesny proboszcz Krygier. I tę prastarą kapliczkę, chociaż znajdowała się jeszcze w dobrym stanie, obalono zarówno z innemi kaplicami w r. 1796.*[44]

Uznanie kaplicy św. Michała Archanioła za rozebraną w XVIII w. wynikło z mylnego zrozumienia lustracji kanonika J. L Strzesza z 1667 r.[45] Lustrator ten o kaplicy tej napisał dwukrotnie. W kwestii finansowej ujął ją przy kościele p.w. św. Mikołaja a drugi raz, już w ujęciu topograficznym, w pobliżu szpitala i kościoła p.w. Św. Ducha. Cytowany wcześniej ks. J. Mańkowski zapis odnoszący się do kwestii finansowej potraktował jako lokalizacje topograficzną. w aspekcie prawnym kaplica p.w. św. Michała Archanioła była prepozyturą kościoła p.w. św. Mikołaja, czyli należała do kolegiaty.

Zapis kanonika Strzesza ,w tłumaczeniu z łaciny na język polski, pozwalający na dokładną lokalizację kaplicy jest następujący: *Kościół Św. Ducha przy Bramie Toruńskiej, z mocnymi murami przypadł jak wyżej wspomniano zakonnicom reguły św. Benedykta w roku 1619. Dawniej istniało przy nim probostwo, lecz po pożarze miasta kościół został połączony z kościołem parafialnym w jeden na mocy przywileju w 1345 roku co publicznie ogłoszone i przedłożone przez pełnomocników królewskich w 1606 i 1609 roku.*

Drewniany szpital przy tym kościele między murami wyposażony w pokoje na górze i w podziemiach ocalał w pożarze 1659 r. Z czterech stron ograniczony podwórcem kaplicy św. Michała , połączony z kościołem parafialnym[46]*. Ubodzy zostali przyjęci niestosownie do godności miejsca, do wnętrza starej kaplicy św. Michała*[47].

---

[42] X. Froelich, op. cit. s.116-117.

[43] M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w.*, op. cit. s. 130-134.

[44] *Kościoły i klasztory grudziądzkie,* [praca zbiorowa], Grudziądz 1928, s. 35-36.

[45] Lustracja kanonika Strzesza, tłumaczenie z łaciny na j. polski dokonane przez H. Ludwińską dla potrzeb Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Grudziądzu. Tekst łaciński zob. B. Czapla [ed.], Visitationes episcopatus culmensis Andrea Olszowski episcopo. A. 1667-72 factae, Societas Literaria Torunensis, fontes VI-X: 1902-1906, s. 289-312.

[46] W tym przypadku określenie kościół parafialny dotyczy kościoła Św. Ducha.

[47] Tekst łaciński zob. B. Czapla [ed.], Visitationes [...], s. 308-309.

W przypadku kościoła p. w. św. Mikołaja istniała tam także kaplica p.w. św. Michała. Znajdowała się ona po stronie północnej kościoła. Była to budowla przykryta blachą miedzianą i posiadająca kopułę[48]. Zestawienie chronologiczne z lustracja kanonika Strzesza z 1667 r. świadczy, że kaplicy św. Michała przy kościele p.w. Św. Ducha w 2 połowie XVII w. już nie było.

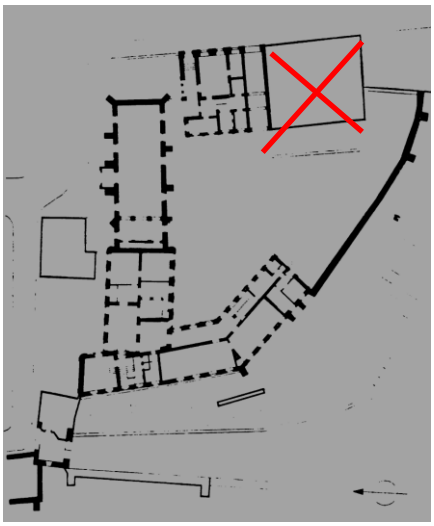
Obecnie dawna kaplica p.w. św. Michała Archanioła jest piwnicą przy ul. Klasztornej 6[49]. Szczęśliwie przetrwała do naszych czasów i można dokonać jej opisu.
Jest to pomieszczenie o wymiarach wewnętrznych: długość na osi wschód zachód 5,3 m, szerokość 4,87 m, wysokość 2 m. Piwnica zbudowana jest z cegieł na fundamencie kamiennym, o sklepieniu krzyżowym. Z uwagi na otynkowanie ścian niemożliwe jest podanie wymiarów cegieł i sposobu ich wiązania. Mury maja grubość od 1-2 m[50]. Kaplica posiadała cztery wyjścia. Największy portal był na ścianie zachodniej. Światło dzienne dochodziło przez dwa małe okienka na ścianie północnej. Swoimi rozmiarami kaplica ta przypomina kościółek p.w. św. Jana w Budzistowie, dawnej siedzibie książąt Pomorza Zachodniego. Budzistów był pierwotnym Kołobrzegiem. Tamtejszy kościół o wymiarach 5 x 8 m w 1222 r. ufundowała księżna Mirosława, córka Mieszka Starego[51].

Można przyjąć, że kaplica p.w. św. Michała Archanioła powstała przed 1222 r. Jej patrocinium nosi charakter misyjny. Natomiast lokalizacja nad brzegiem Starej Osy ma zapewne związek z misją św. Wojciecha do Prus w 997 r. Wg Jana Długosza św. Wojciech misję tę rozpoczął od okolic Grudziądza: [...] Gdy przeprawił się przez Osę i poprosił, aby ze względu na ubóstwo uwolniono go i jego towarzyszy od przewozowego, wtedy otrzymał od wioślarza ciężkie uderzenie w głowę[52]. Wiarygodność przekazu J. Długosza z XV w. umacniają również następujące fakty. Kaplica p.w. św. Michała Archanioła była w pobliżu zanikłej obecnie ul. Tragarzy, natomiast obecny Dragacz na drugim brzegu Wisły nosił nazwę Tragosz. Mieszkańcy tej miejscowości trudnili się zapewne przeprawami przez Wisłę[53].
Kaplica ta jest zapewne przykładem jednonawowych kościołów romańskich, pełniących na terenie ziem polskich funkcje kościołów grodowych, wiejskich, kaplic przy rezydencjach lub kaplic pomocniczych[54]. Oprócz kościoła w Budzistowie ślady analogicznego kościoła odkryto w 1991 r. we Wleniu na Śląsku. Znajdował się tam na Górze Zamkowej kościół NMP, wybudowany przed 1217 r. Jego nawa posiadała wymiary %,6 x 5,6 m i mury grubości 0,95 m[55].
W świetle przedstawionych badań wynika, iż kanonik J. L. Strzesz miał rację, określając tę kaplicę jako najstarszą w Grudziądzu[56]. W oparciu o spisaną przez niego lustrację można ustalić położenie kaplicy, chociaż nie było przeprowadzonych badań archeologicznych. Zapis Strzesza wyraźnie wskazuje na plac wyodrębniony z terenu klasztoru benedyktynek: *Kościół Świętego Ducha przy Bramie Toruńskiej z mocnymi murami przypadł, jak wyżej wspomniano zakonnicom reguły św. Benedykta w roku 1619. Dawniej istniało przy nim probostwo, lecz po pożarze miasta kościół został połączony z kościołem parafialnym w jeden na mocy* przywileju

---

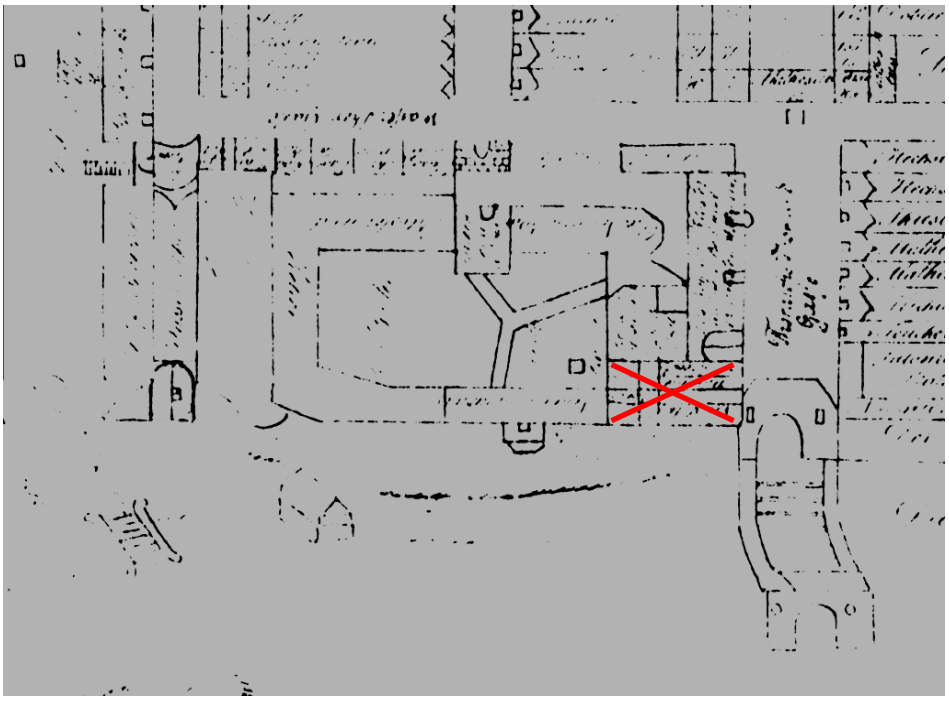
[48] Archiwum parafialne: v. Hohenzollernische Visitation ab. Anno 1786 et 1787 IV Folium 32/43. Graudentz, [w:] Akta kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu Visitationes 1643-1787, s. 19.
[49] Znajduje się tam Ośrodek Pomocy Społecznej „Caritas".
[50] Pomiarów ścian M. Szajerka, 1998 r.
[51] M. Perzyński, *W grodzie Mieszków i Bolesławów,* Poznaj swój Kraj: 1999, R: XLII, nr 8, s. 8.
[52] Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w 1291 roku. Studium historyczno-archiwalne,* Toruń 1991, s. 11-12.
[53] Zob. S. Cackowski, *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1603*, Grudziądz 1965, indeks geograficzny s. 73; A. Wolnikowski, *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1739*, Grudziądz 1963, indeks geograficzny s. 82;
[54] Zob. C. Buśko, *Wleńskie kościoły św. Jadwigi,* Księga Jadwiżańska, Wrocław 1995, s. 265.
[55] Ibidem, s. 264..
[56] Jeśli napis nad głównym wejściem, czyli od strony dziedzińca Muzeum był wypalony w cegle, to istnieje szansa, iż w trakcie badań archeologicznych zostanie on odnaleziony.

1345 roku co zostało publicznie ogłoszone i przedłużone przez pełnomocników królewskich w 1606 r. i 1609 roku.
Drewniany szpital przy tym kościele między murami wyposażony w pokoje na górze i w podziemiach ocalał w pożarze w 1659 roku. Z czterech stron ograniczony podwórcem kaplicy św. Michała. Połączony ścianą z kościołem parafialnym. Ubodzy zostali przyjęci niestosownie do godności miejsca, do wnętrza starej kaplicy św. Michała.
Plac po zniszczonym budynku za zgodą zarządcy przypadł przebywającym tam wówczas zakonnicom za sumę 150 florenów polskich wniesioną przez Wielebną i religijną Katarzynę Działyńską przeoryszę tegoż klasztoru. Sumę przekazano na ręce Andrzeja Więckowicza ówczesnego proboszcza w celu uspokojenia jego w dniu 5 marca 1669 w Grudziądzu.
Plac opłacony i uzyskany za tę sumę wspomniany proboszcz wziął na siebie. Sprawował opiekę nad okolicznymi mieszkaniami ubogich.
Wyżej wymieniony szpital pobierał podatek od sum pierwotnych pobieranych corocznie, które są tego rodzaju: suma 2000 florenów polskich złożona przez znakomitą Zuzannę z Szczepańskich podkomorzynę chełmińską i kapitanową grudziądzką w sądzie w Toruniu w dniu 23 lipca 1642 roku z podatkiem 100 florenów. Suma 100 florenów pożyczona z dóbr Honoraty Anny z Klebowa, zabezpieczona podpisem na zeznaniu z podatkiem 7 florenów w dniu 4 czerwca 1651 r.
Sumę 445 florenów pożyczono z dóbr Honoraty Anny z Goltznicowa w dniu 12 listopada roku 1647 zabezpieczona i uzyskana dzięki obowiązkowemu podziałowi dóbr w 1658 r. z wieczystym podatkiem 30 florenów.
Suma 150 florenów z dawnych dóbr rodziny Jana Kellera, złożona w dniu 24 sierpnia 1651 roku, którą wniósł ówczesny właściciel Krzysztof Lange z podatkiem rocznym 10 florenów i 15 gr.
Suma 100 florenów z dóbr rodziny Andrzeja Dybowskiego zabezpieczona podpisanym zeznaniem w dniu 5 listopada 1648 r. z podatkiem 7 florenów[57].
Sytuacja prawna przedstawiona w cytowanym źródle znajduje odbicie we współczesnym układzie parceli, czytelnym na planie klasztoru z 1974 r. (Ryc. 201).

Plan klasztoru benedyktynek, obecnie teren muzeum w 1974 r.[58].
Liniami czerwonymi zaznaczono teren wydzielony z obszaru klasztoru.

[57] Tekst łaciński zob. B. Czapla [ed.], Visitationes [...], s. 309-310.
[58] Zob. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. XI, z. 7, s. 14.

Układ parcel z XX-XXI wieku jest taki sam jak na planie katastralnym z 1772 r.[59]
Liniami czerwonymi zaznaczono teren wydzielony z obszaru klasztoru.

Na planie z 1772 r. zaznaczony teren nie jest zabudowany. Obecna kamienica przy ul. Klasztornej 6 pochodzi z XIX w. Jej piwnice natomiast pochodzą ze średniowiecza.

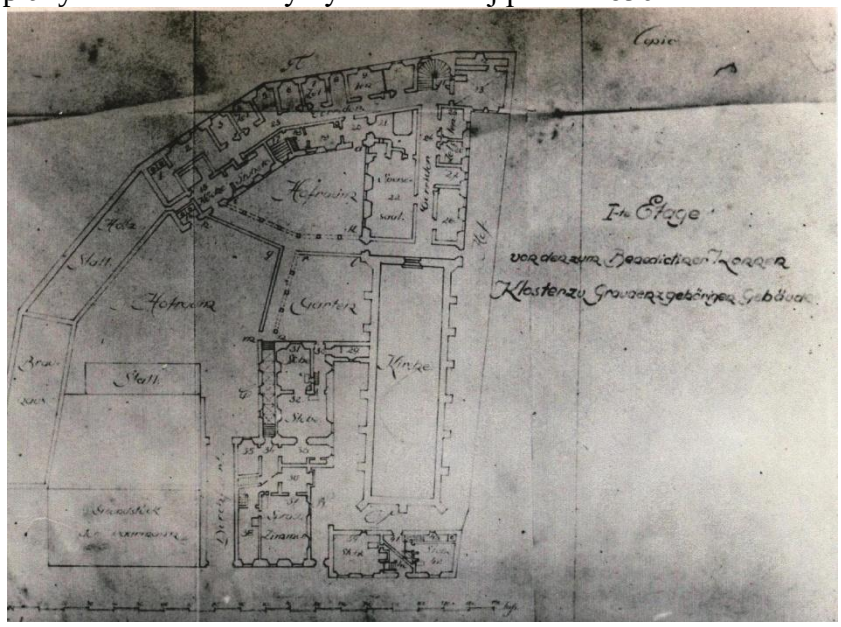

Zdjęcie piwnic kamienicy przy ul. Klasztornej 6. Stan w 1998 r. Ściana północna z wnękami oświetleniowymi identyfikowanej kaplicy p.w. św. Michała Archanioła. Fot. M. Szajerka.

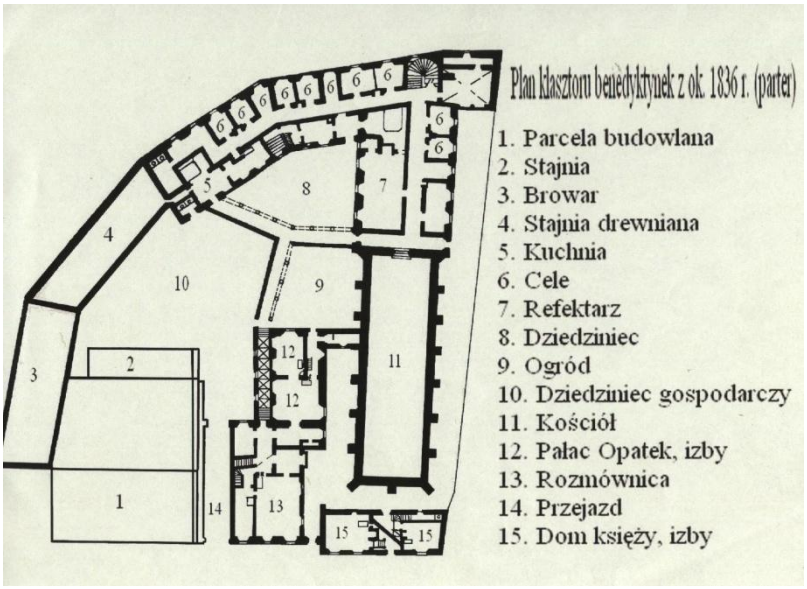
[59] Atlas Historyczny Miast Polskich, op. cit., plan 8.

Piwnice Muzeum nie były przedmiotem inwentaryzacji naukowej, dlatego pomieszczenia szpitala średniowiecznego i kaplicy św. Michała Archanioła posiadają takie istotne znaczenie.

Bardzo ważne dla badań nad identyfikacją zamku średniowiecznego w tym miejscu są plany klasztoru benedyktynek. Poniżej plan z 1836 r.[60]

Plan klasztoru benedyktynek z 1836 r.

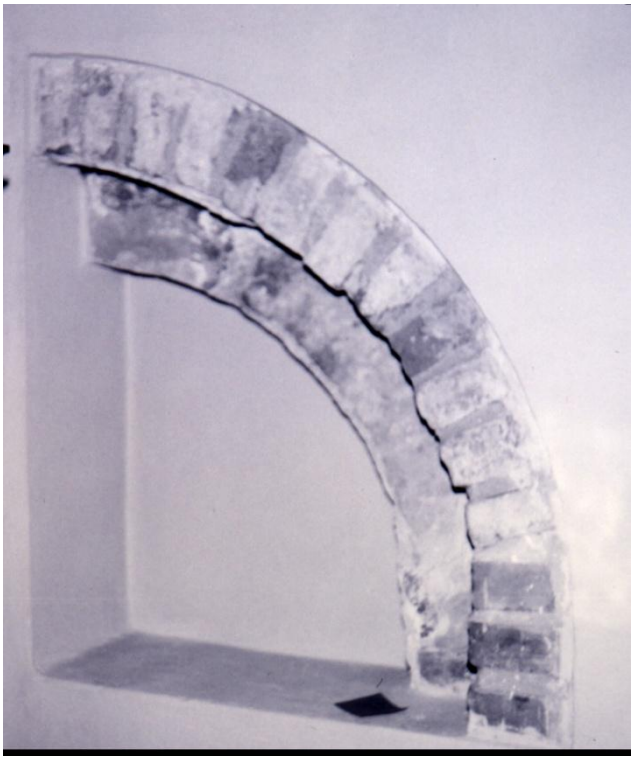
Plan klasztoru benedyktynek z 1836 r. Transkrypcja w j. polskim, M. Żebrowski.

Wg tego planu właściwy pałac opatek był na dziedzińcu, bez widoków na Wisłę i miasto. W bezpośrednim otoczeniu pałacu była ściana kościoła i stajnie. Cele mniszek posiadały korzystniejsze położenie, jak siedziba ksieni klasztoru. Nie można wykluczyć,

[60] Plan został opublikowany w przez M. Gzyłę, Furta dawnego klasztoru pp. benedyktynek. Czyli tzw. Pałac Opatek w Grudziądzu, Rocznik Grudziądzki 1994 T. 11, s. 26. Transkrypcje planu wykonał. M. Żebrowski

że taki układ klasztoru był następstwem przejęcia wcześniejszych obiektów. Wg M. Gzyły Pałac Opatek, czyli faktycznie budynek bramy klasztornej, nie znajduje analogii do klasztorów benedyktyńskich oraz innych zgromadzeń zakonnych na terenie Polski[61]

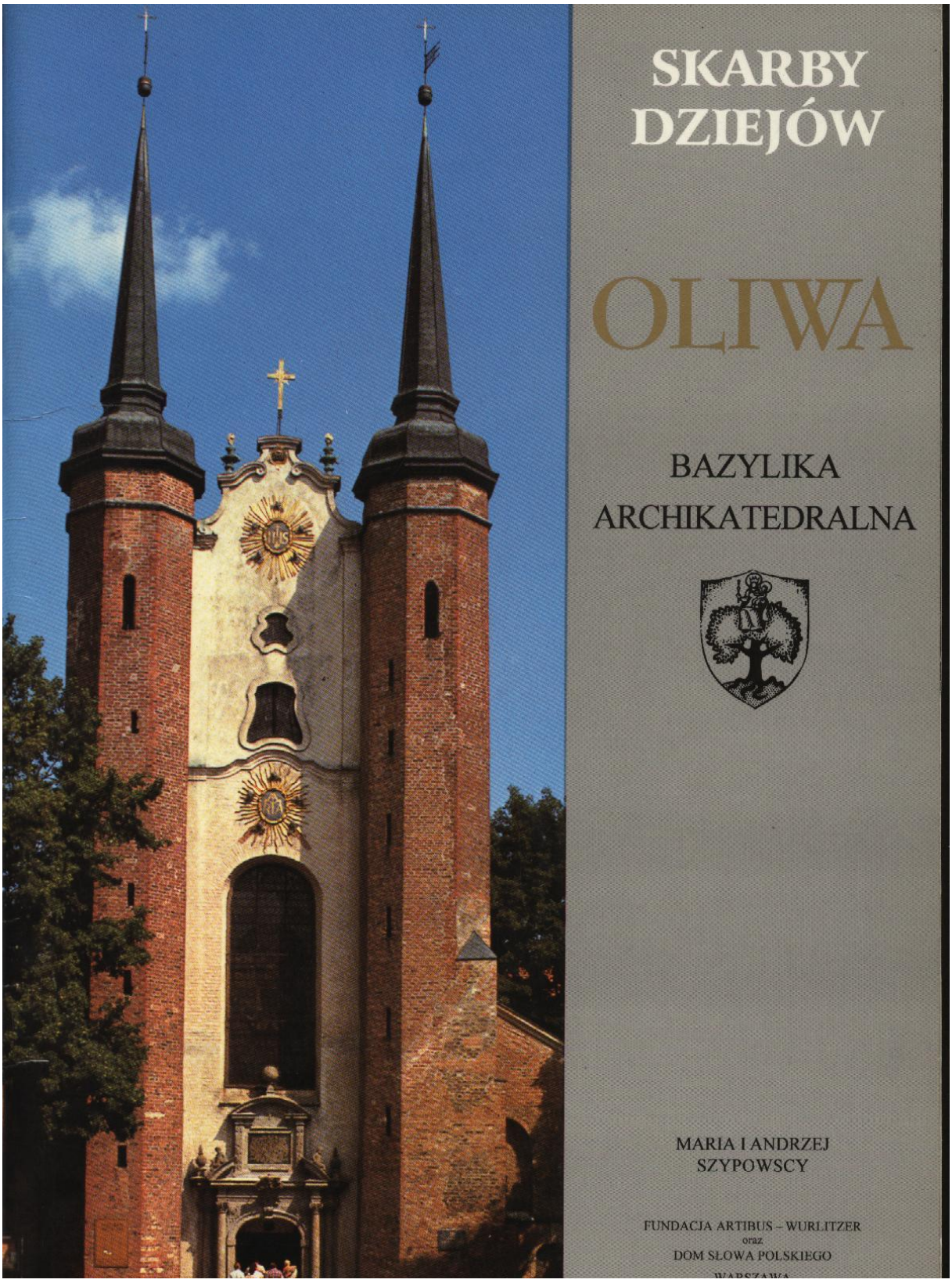
Wśród zachowanych detali, mogących rzucić światło na wiek kościoła Św. Ducha i części zabudowań klasztornych jest portal, który drzwi z refektarza do kościoła, czyli na transkrypcji M. Żebrowskiego, między 7 a 11.

Fragment portalu uskokowego w obecnych pomieszczeniach administracyjnych Muzeum, na ścianie sąsiadującej z kościołem.

Podobne portale uskokowe można zobaczyć w Archibazylice katedralnej w Oliwie, pochodzące z XIII w., określane jako późnoromańskie.

[61] M. Gzyło, *Furta* […], op. cit. s. 21.

Strona tytułowa opracowania, skąd wzięto porównanie dla Grudziądza

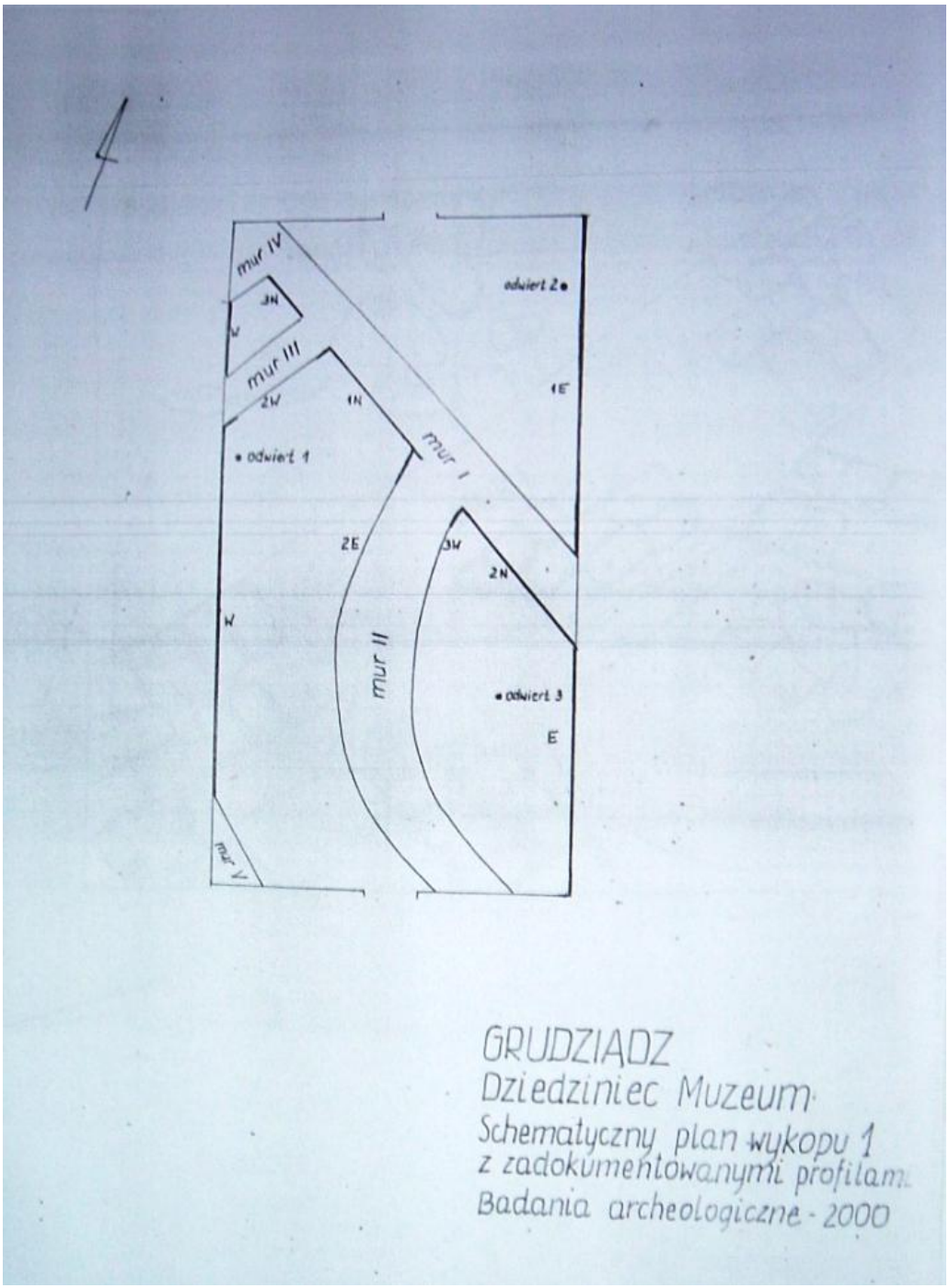

22. Rokokowa ambona z drugiej połowy XVIII w., wykonana prawdopodobnie przez snycerski warsztat cystersów w Oliwie.

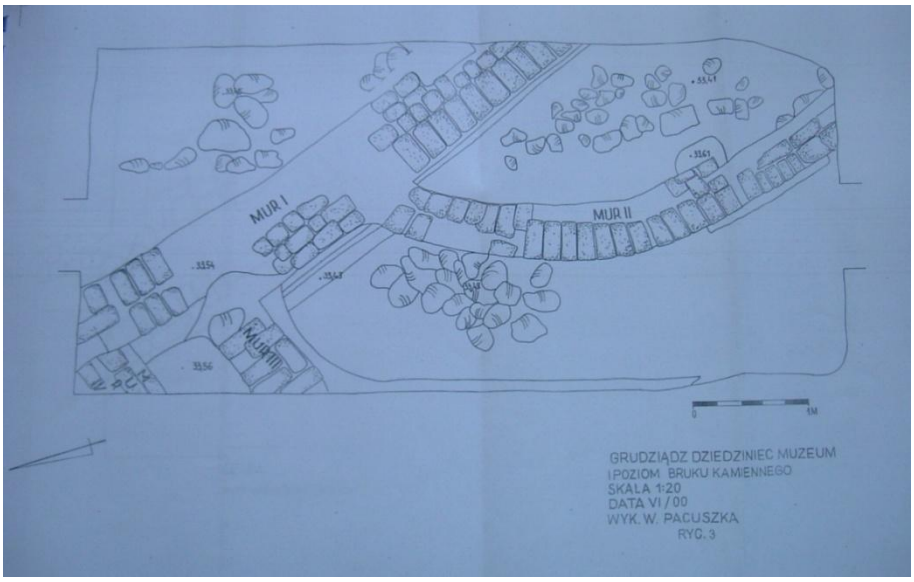
23. Połączenie epok. Filar między nawą północną a główną, którego wschodnia strona – z charakterystycznymi uskokami – ma kształt z doby późnej romańszczyzny, przy drugiej zaś (skąd po 1350 r. poprowadzono rozbudowę naw w kierunku zachodnim) widać gotycki kształt ostrołuku. W głębi rokokowe organy wielkie.

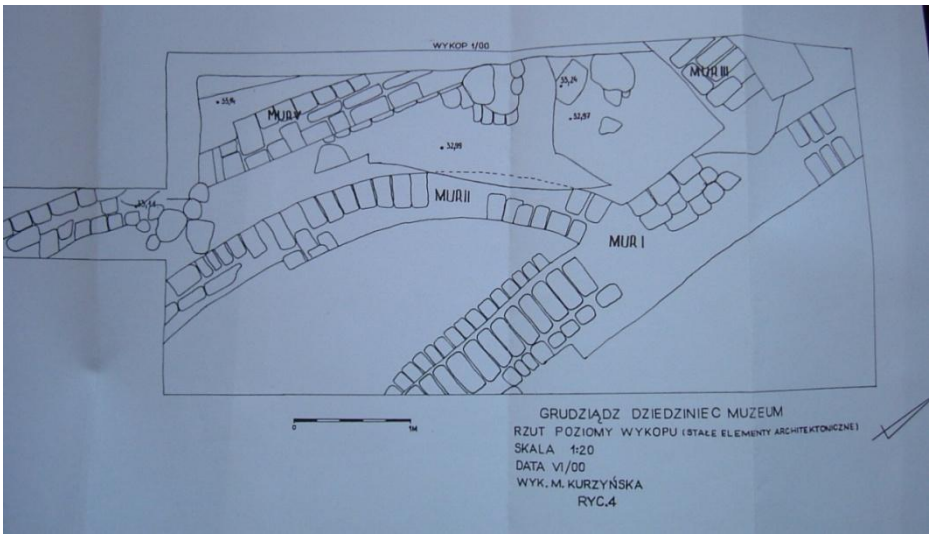
Po tej prezentacji historycznej, kartograficznej oraz architektonicznej tego obszaru należy zaprezentować wyniki badań archeologicznych na dziedzińcu Muzeum, przeprowadzonych w latach 2000-2004[62].

Bardzo ważne było odkrycie w 2000 r. muru na dziedzińcu, ukośnego w stosunku do muru obronnego.

[62] Badania nie zostały do tej pory opublikowane. Ich wyniki zawarte są w trzech tomach. Bardzo dziękuję . Dyrektor M. Kurzyńskiej i p. W. Pacuszka za udostępnienie tych materiałów.

MUR I
MUR II
MUR III
GRUDZIĄDZ DZIEDZINIEC MUZEUM
I POZIOM BRUKU KAMIENNEGO
SKALA 1:20
DATA VI / 00
WYK. W. PACUSZKA
RYC. 3

WYKOP 1/00
MUR IV
MUR III
MUR II
MUR I
GRUDZIĄDZ DZIEDZINIEC MUZEUM
RZUT POZIOMY WYKOPU (STAŁE ELEMENTY ARCHITEKTONICZNE)
SKALA 1:20
DATA VI/00
WYK. M. KURZYŃSKA
RYC.4

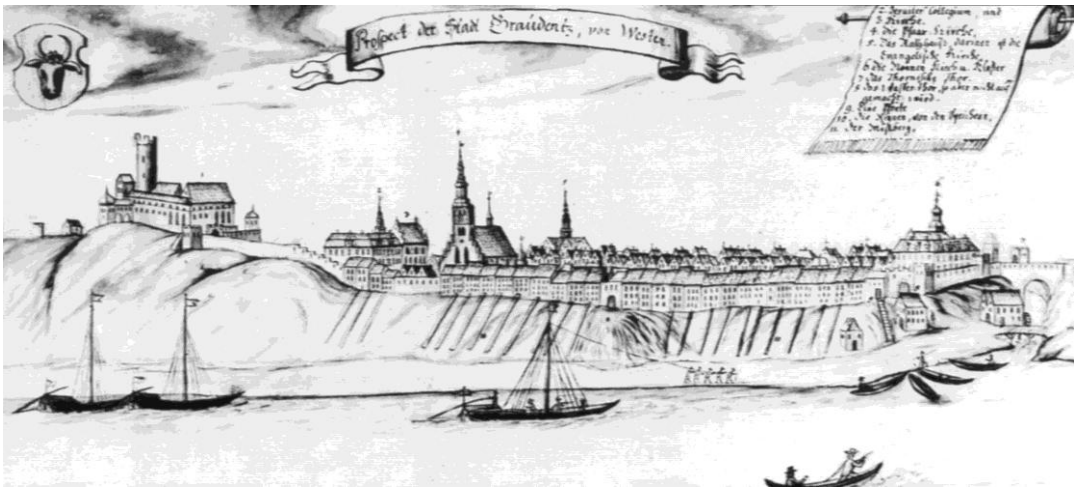
Zdjęcia wykopu archeologicznego. Fot. R. Boguwolski.

Badania archeologiczne, ze względu na ograniczony zasięg obszaru eksploracji nie odpowiedziały na pytanie, czemu służyła ta budowla. Czy to była półbaszta? Zapewne jest to pozostałość budowli starszej, jak widoczne mur obronny z XIV w. Również grubość tego muru 0,5-0,6 m nie dyskwalifikuje go jako ewentualnie obronny. Takiej grubości jest mur kurtynowy przedzamcza na Górze Zamkowej.

W 2004 r. przy gmachu głównym Muzeum natrafiono na fragment fundamentu wykonanego z cegły o wymiarach 26 x 14 x 8. O cegłach tego wymiaru już w tym studium pisano. Występują one w najstarszych partiach budowli na terenie Grudziądza[63]

Na terenie dziedzińca natrafiono na pozostałości cmentarza. W. Pacuszka, w sprawozdaniu z 2004 r. napisała, iż liczne pochówki świadczą o funkcjonowaniu tu cmentarza, chociaż źródła pisane o tym milczą. Istnienie cmentarza może świadczyć o słuszności lokalizacji najstarszego wg kanonika Strzesza obiektu sakralnego w Grudziądzu, kaplicy św. Michała Archanioła.

Pozycja wzgórza klasztornego na panoramach z XVIII w. w porównaniu z Górą Zamkową nie ustępuje tej drugiej walorami obronnymi.

Panorama J.F. Steinera. 1 poł. XVIII w.

Panorama W. Aschenbrenera z 1795 r.

[63] Dotyczy to m.in. przęsła mostu Bramy Toruńskiej, przypory Bramy Wodne, fundamentów kościoła pojezuickiego, zakrystii kościoła św. Mikołaja, przypór tego kościoła w przyziemiu.

Panorama W. Aschenbrenera z 1795 r. Kadr.

Na panorami W. Aschenbrenera z 1795 r. na uwagę zasługuje przypuszczalnie cylindryczna wieża na terenie klasztoru benedyktynek.

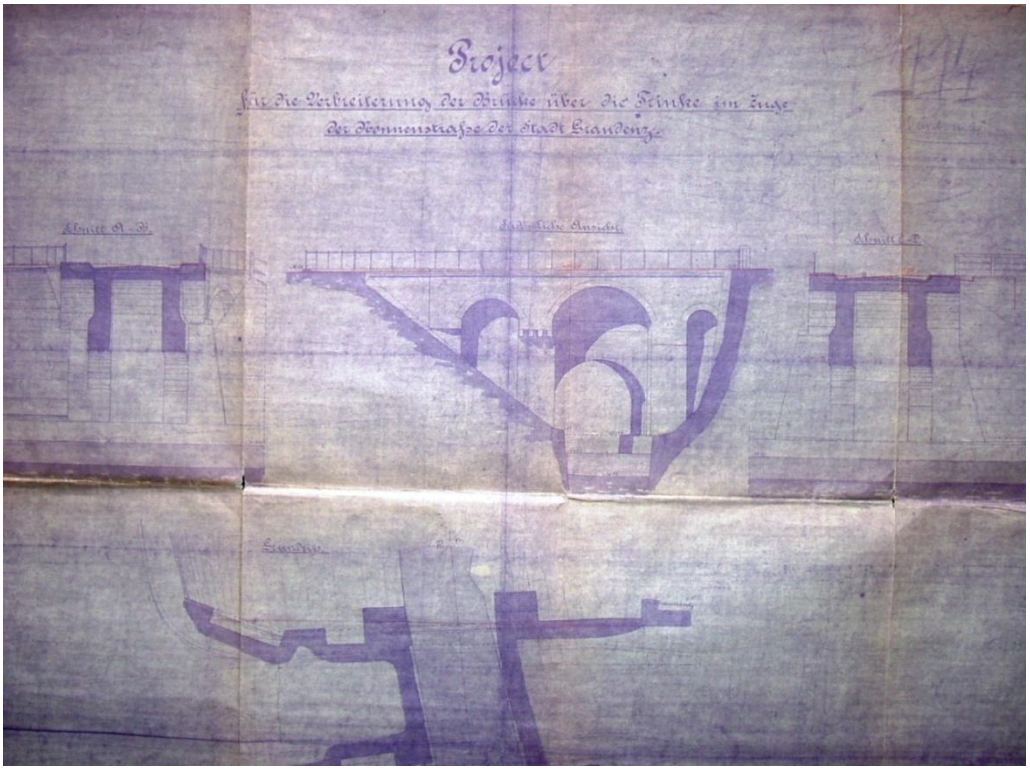
Panorama F. Bilsa. 1838 r.

Panorama F. Bilsa. 1838 r. Kadr.

W świetle przedstawionego materiału źródłowego materiału źródłowego widać, że teren klasztoru benedyktynek posiadał walory obronne i posiadanie go przez Krzyżaków do 1345 r. oraz budowa tam zamku była uzasadniona.

Ślady silnych umocnień tego obszaru od strony Kanału Trynka sa widoczne jeszcze na planie przebudowy średniowiecznego mostu Bramy Toruńskiej, wykonanego w 1895 r.

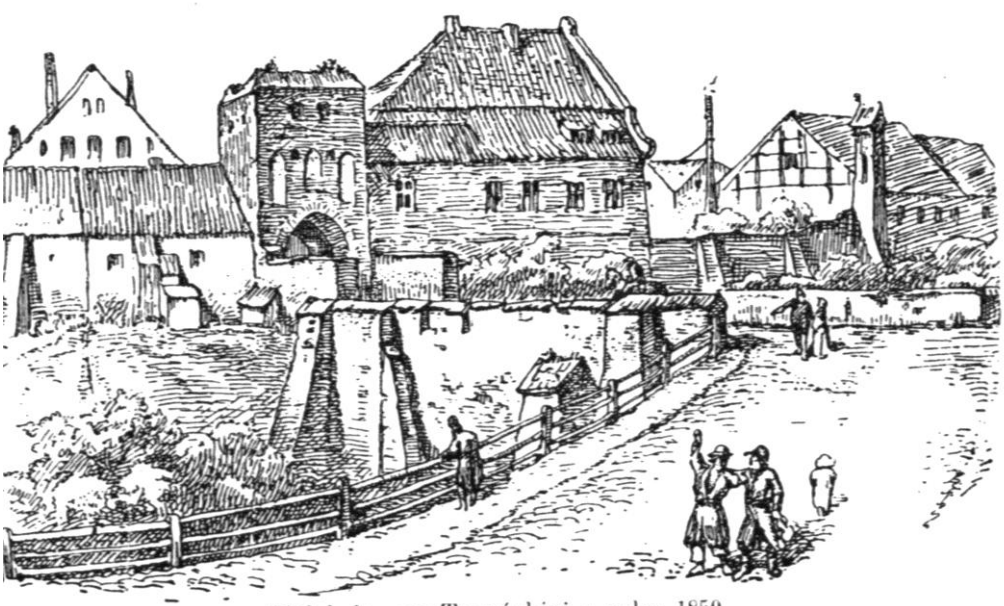

Plan przebudowy mostu Bramy Toruńskiej z 1895 r. Zbiory Muzeum im. Ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu[64].

Brama Toruńska. Obraz G. Breuninga.

[64] M. Żebrowski przy okazji analizy tego planu zwrócił uwagę na przyczółki mostowe oraz skos tego mostu w kierunku zachodnim. Na planie widać, gdzie są przypory nieczytelnego już muru przy samym brzegu. Obecny mur może się ściśle nie pokrywać z tym średniowiecznym.

Widok bramy Toruńskiej z roku 1850.

Brama Toruńska w 1850 r.

Na obrazach uwagę zwracają przypory murów z różnych okresów.

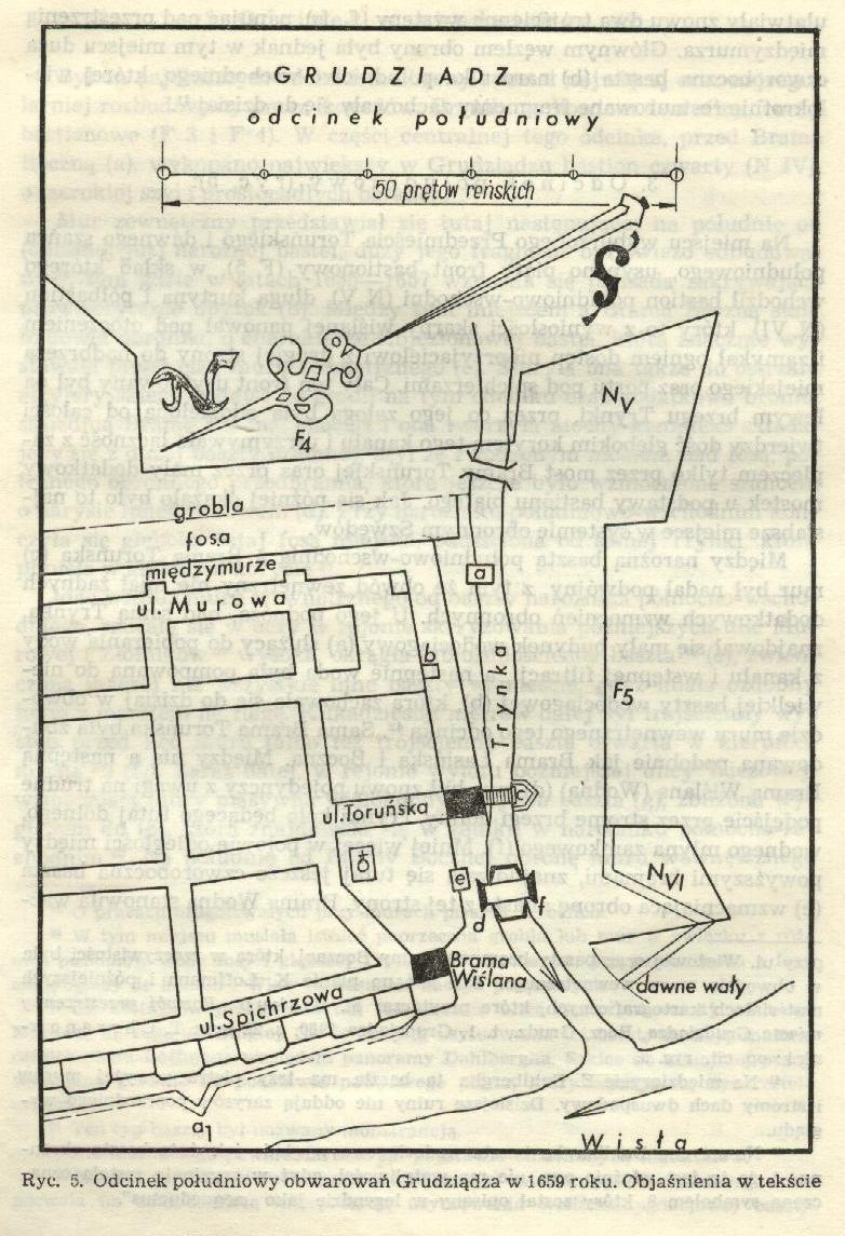
Dawny klasztor benedyktynek i most Bramy Toruńskiej w 2009 r. Widać, jak daleko posunięte był zmiany otoczenia po 1945 r.

Po przeprowadzonej kwerendzie widać, iż obecnie tylko po wnikliwej analizie planów, rycin i dokumentów oraz zdjęć archiwalnych można się dopatrywać pierwotnej funkcji Bramy Wodnej, jako wjazdu do parchamu średniowiecznego zamku. Natomiast bardziej przekonywująca dla turystów po korekcie architektonicznej z 2 pol. XX w. jest jako brama miejska. Zapewne jednak ta kwerenda wzbogaca historiografię tego obszaru Grudziądza.

Kwestia ufortyfikowanych młynów zamkowych, Dolnego i Górnego.

Obraz Przedzamcza Miejskiego, czyli faktycznie zamku po stronie południowej byłby niepełny bez omówienia ufortyfikowanych młynów zamkowych Dolnego i Górnego. W czasach krzyżackich Młynem Dolnym zarządzał wyznaczony rycerz zakonny. Trzymano tu też konia pocztowego.

Na planach Grudziądza z XVII-XVIII w. po drugiej stronie Kanału Trynka naniesione są fortyfikacje. Linia tych fortyfikacji jest określana mianem kleszczy i łączona z czasami nowożytnymi.[65]

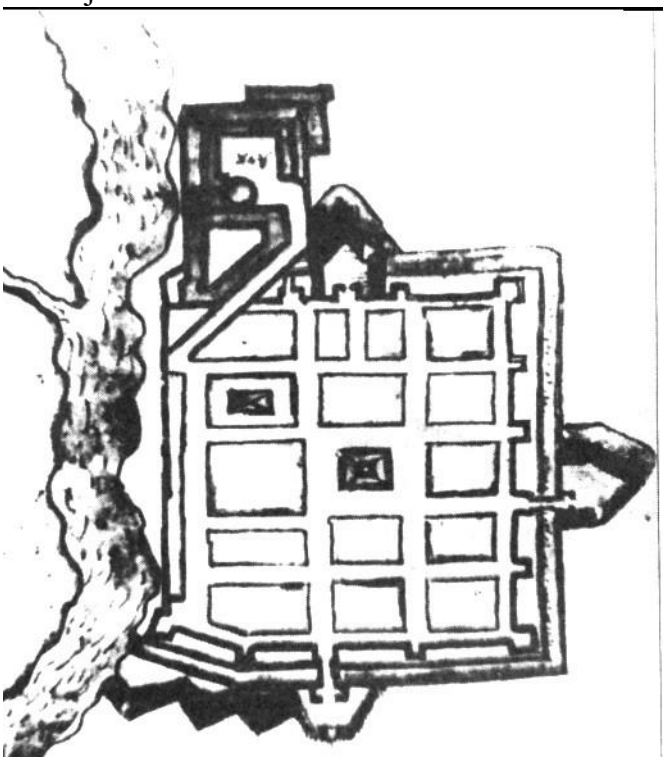
Ryc. 5. Odcinek południowy obwarowań Grudziądza w 1659 roku. Objaśnienia w tekście

Fortyfikacje Grudziądza od strony południowej wg J. Krzysia.

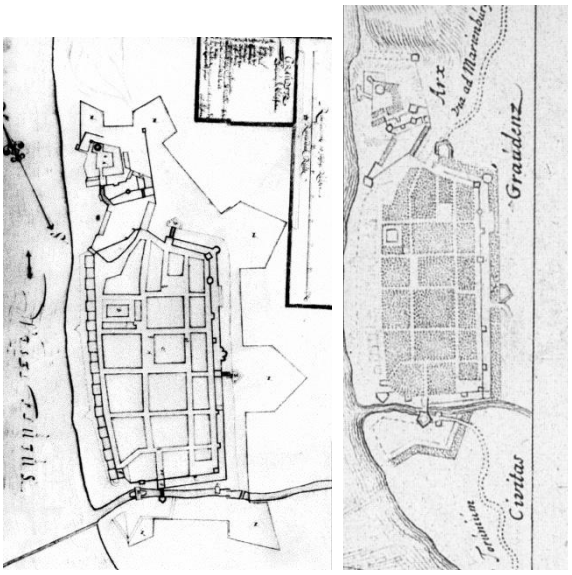
[65] J. Krzyś, *Oblężenie Grudziądza w 1659 roku*, Rocznik Grudziądzki 1985 T. 9, s. 45-46.

Jak już zaznaczono wcześniej, ufortyfikowany południowy brzeg Kanału Trynka, zachodzący nawet za most Bramy Toruńskiej i go osłaniający jest widoczny na wielu planach z XVII-XVIII w.

Poniżej kilka z nich:

Plan Hoppego z 1628 r.

Plan Loffmana z 1657 r. i po prawej z ryciny Dahlberga, 1656 r.

Plan Beckera 1897 r. i po prawej plan rekonstrukcyjny z 1997 r.

Wyjaśnienie trwałości tych linii po stronie południowej jest zapewne na obrazie G. Breuninga z 1896[66].

Widok Grudziądza nad Wisłą, 1896 r. G. Breuning.

[66] ***Zob.J. Drozdowska, Grudziądz. Widoki miasta, Grudziądz 2001, widok 25.***

Widok Grudziądza nad Wisłą, 1896 r. G. Breuning. Kadr

Z obrazu wynika, że zarys kleszczowych umocnień tworzy zabudowa Młyna Zamkowego. Ta zabudowa jest również nadał czytelna. Z obrazu można interpretować, że przy młynie była baszta mieszkalna.

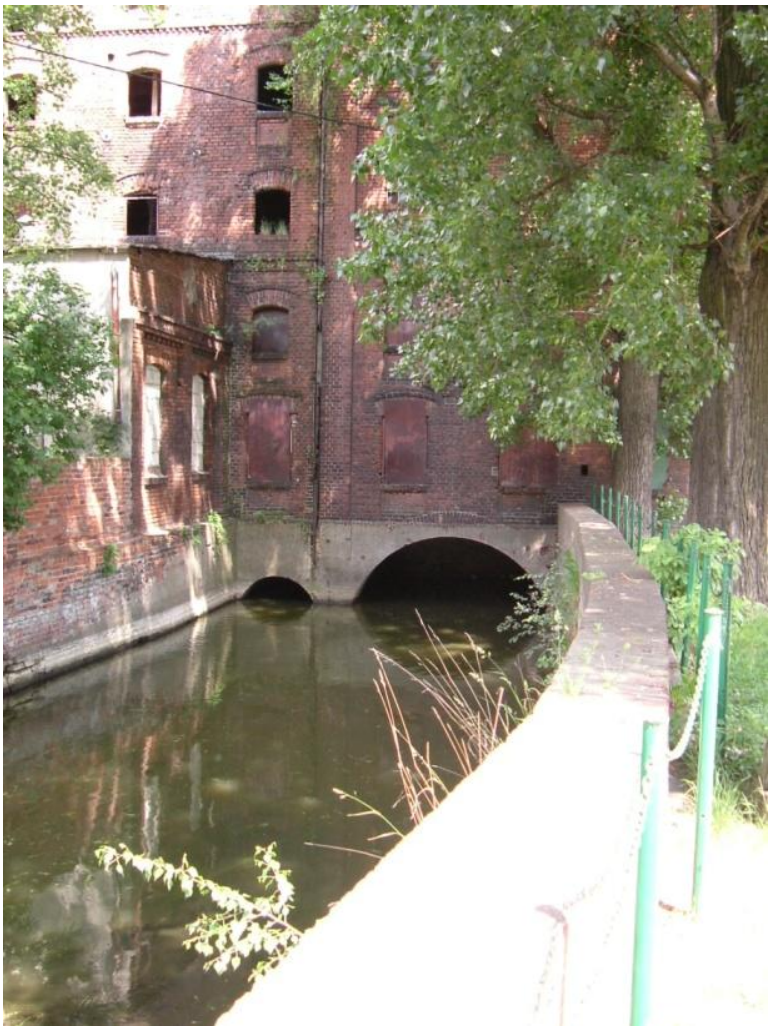

Dawny Młyn Dolny w 2009 r.

Podobnie jak Młyn Dolny, umocniony był Młyn Górny. Do 1945 r. był czytelny mur z przyporami okalający młyn.

Młyn Górny w 1945 r.

Młyn Górny w 2009 r. Na fotografii dolnej widać zasypane przypory.

Grudziądz a kwestia miast rolniczych.

W tym studium zaprezentowano Grudziądz odbiegający od znanego obrazu miasta, ukształtowanego przez historiografię do końca lat 80 XX w. Badania archeologiczne zamku wysokiego na niespotykaną do tej pory skalę w Grudziądzu oraz dołożenie do nich obrazu miasta, ukształtowanego przez te historiografię, bez uwzględnienia dorobku badawczego ostatniej dekady XX w. i pierwszej dekady XXI mogło by doprowadzić do paraliżu badań nad dziejami Grudziądza. Stąd tez takie a nie inne ujęcie obrazu historycznego miasta, stanowiącego podkład historyczny dla badań archeologicznych, prowadzonych na Górze Zamkowej w 2006-2009.

Niejako na podsumowanie tego studium szkic o miastach typu rolniczego, do jakich zalicza się Grudziądz średniowieczny i nowożytny. Tekst pokazuje Grudziądz na tle Rogóźna i Pokrzywna. Został on przygotowany do Kalendarza Grudziądzkiego na rok 2010.

Marek Szajerka

Zapomniane średniowieczne miasta na ziemi chełmińskiej

Przypadająca w 2010 roku 600 rocznica bitwy pod Grunwaldem jest okazją do przypomnienia zapomnianych już miast ziemi chełmińskiej, jakimi wg ówczesnego prawa były Pokrzywno i Rogóźno.

W ubiegłorocznym Kalendarzu Grudziądzkim zaprezentowany został obszerny zamek w Rogóźnie, pod względem obszaru niewiele ustępujący Grudziądzowi w obrębie murów miejskich. Wg przekazu z XVI w. w Rogóźnie miało powstać miasto. Lustrator zamku w 1564 roku odnotował:
„ Pierwszy przygródek jest bardzo wielki, bo był na miasto założony, które miało zwać się Filiow, ale miasta tam nie było, na inszem miejscu się posadziło”. Ten przekaz o miejskich charakterze Rogóźna nie jest bezpodstawny. W 2 poł. XV w. kronikarz Jan Długosz w opisie chorągwi krzyżackich, zawartym w dziele Banderia Prutenorum napisał:

„Dwudziesta druga wójtostwa miasta Rogoźna, mająca trzy róże czerwone w polu białym; prowadził ją Fryderyk von Wenden, wójt z Rogoźna”.

Podobnie Jan Długosz napisał o mieście Pokrzywnie:

„Dwudziesta czwarta komendorstwa i miasta Engelsberg, po polsku zwanego Koprzywno, na nim było wyobrażenie anioła w bieli, z rozpostartymi skrzydłami i rękoma, w polu czerwonym: prowadził ją Burkard Wobek komtur Koprzywnicki”.

Historycy z XIX-XX w. utrwalili obraz średniowiecznego Pokrzywna i Rogóźna, jako wsi. Natomiast kartograf z XVI w. Kacper Henneberg pokazał Pokrzywno i Rogóźno, szczególnie to pierwsze, jako miasto. Dla tego kartografa Pokrzywno jest ewidentnym miastem, figuruje pod oznaczenie „Urbs”. W legendzie mapy pod oznaczeniem „Urbs vel oppidii muro cinctum”, [miasto znaczniejsze albo miasto , miejsce murem przepasane]. Rogóźno oznaczył jako „Vicus”, czyli osiedle, posiadłość ziemską. W legendzie jest jeszcze oznaczenie dla miejscowości, zwane ‘Pagus”, czyli wieś. Nie dotyczy one jednak wymienionych miejscowości. Przykładem miasteczka zdegradowanego przez historyka do roli wsi, mimo posiadania stosownych dokumentów, jest wieś położona Czarze nad Wisłą,

między Chełmnem a Toruniem. Czarze w dokumencie łowickim z 1222 r. wymienione jest jako Sarnese.

Poglądy dziejopisów z XV i XVI w. wzmacniają zachowane lista wójtów, od likwidacji w 1416 r. komturii w Pokrzywnie Rogóźno i Pokrzywno posiadały wspólnego wójta. Komturia w Rogóźnie została zlikwidowana w 1333 r. Wójtowi Rogóźna podlegał także Łasin.

Mimo, że nie są znane miejskie przywileje dla Rogóźna i Pokrzywna, osoba wójta świadczy o miejskim charakterze tych miejscowości. Wójtowie bowiem w miastach na prawie niemieckim stali na czele miast, natomiast sołtys był zwykle zwierzchnikiem wioski lub kilku wiosek oraz przewodniczącym sądu miejskiego, np. w Łasinie, czy Grudziądzu.

Miasta (miasteczka) Rogóźno i Pokrzywno wpisują się powszechny trend gospodarczy, występujący w XIII-XV w., kiedy to na ziemiach polskich powstało kilkaset miast, miasteczek, głównie o charakterze rolniczym. Zbytnie zagęszczenie lokacji na niektórych terenach kończyło się z reguły upadkiem słabszych konkurentów. Wraz z prawem miejskim nowo lokowane ośrodki otrzymywały pewien samorząd. Jednak nadanie prawa miejskiego nie równało się bynajmniej uzyskaniu autonomii. Stopień samodzielności zależał od stosunku sił pana miasta i gminy. Był więc różny i zmienny w czasie.

Wg obliczeń prof. H. Samsonowicza z 1986 r. na terenie ziem Korony Polskiej było 689 ośrodków miejskich, w których mieszkało 645 800 osób, czyli 16 % ogółu ludności. Wśród miast polskich górowały ośrodki małe, liczące 1 000 lub mniej mieszkańców. Było ich aż 593. Gdańsk liczył około 30 000, Kraków 15 000 -18 000, Lwów około 10 000, Poznań i Lublin około 4 000 – 5000. Szacuje się, że Toruń i Chełmno w XV w. tez mogły mieć około 10 000 mieszkańców.

Miasteczka Rogóźno i Pokrzywno w XIV-XV w. zapewne bardziej były podobne do rolniczego Grudziądza. Wg ustaleń X. Froelicha z 1868 r. Grudziądz w XV w. był niewielkim miastem. W najstarszej księdze sądowej z lat 1480-1505 figuruje tylko około 200 nazwisk. W mieście było około 15 straganów a centrum handlowe miasta było na Toruńskim Przedmieściu, otoczonym fosą, czyli Rowem Hermana. Z tego można wnioskować, że w tym czasie Grudziądz liczył około 400-500 mieszkańców. To też jest w pewnym stopniu zapomniane miasto ziemi chełmińskiej.

Krzyżacy, określając rozmiar miasta, zaczęli je wymierzać od strony obecnego Placu 23 Stycznia. Już w 1925 r. ks. dr W. Łęga wskazał, że pierwszym kościołem parafialnym dla grudziądzan mógł być kościół św. Jerzego na Rybakach, zlokalizowany w okolicy obecnej ul. K. Marcinkowskiego. Napisał wówczas:
Za pierwszych Piastów powstała tez zapewne pierwsza parafia. Szukać jej trzeba wraz z osadą przy ul. Rybackiej w dzielnicy zwanej Rybaki, gdzie istniał niegdyś kościół św. Jerzego.

Nadając prawo lokacyjne chełmińskie wcześniejszemu miastu Zakon przypuszczalnie wystąpił z konkretną ofertą, dając do dyspozycji mieszczan ufortyfikowany obszar dla ochrony ich majątku. Na tym zaoferowanym dla celów gospodarczych obszarze działki były tak samo podzielone, jak w mieście pod zabudowę mieszkalną. Jest to jeszcze myślenie w kategoriach grodowych. Podobnie było zapewne z Rogóźnem i Pokrzywnem. Dlatego te miejscowości u Jana Długosza i Kacpra Hennenberga określane są jako miasta. W czasie względnego pokoju ludność żyła poza grodem a w stanie zagrożenia chroniła się w grodzie. Tak i w tym przypadku po rozmieszczeniu kramów widać, ze centrum handlowe Grudziądza pod koniec XV w. było poza murami miejskim, na terenie Toruńskiego Przedmieścia. Rów Hermana spełniał podwójną rolę (gospodarczą i polityczną). Wiadomo, że nawet 1000 osób nie było w stanie obronić obszaru o powierzchni porównywalnej do powierzchni Starego Miasta Torunia. Dlatego nadrzędna funkcja Rowu Hermana to doprowadzenie wody do miasta a druga polityczna, wał nad Rowem Hermana wskazywał na granicę obszaru

miejskiego, pełnił funkcje ogrodzenia. Grudziądz był nie odbiegającym od setek innych ówczesnych miast w Polsce, miastem rolniczym.

Z chwilą przekazania w 1584 r. miastu przez zgromadzenie księży szkoły i kościoła, następuje zmiana proporcji w zagospodarowaniu obszaru otoczonego murem obronnym. Zwiększa się ilość kamienic mieszkalnych a ranga centralnego kwartału zwiększa się poprzez udokumentowane ulokowanie tam ratusza. Problem jednak z zagospodarowaniem tego centralnego kwartału potrwa aż do końca XVIII w. a Rynek Zbożowy na Toruńskim Przedmieściu pozycję centrum handlowego Grudziądza utrzyma do początku XX w.

Zapewne miasto w obrębie Rowu Hermana pieczętowało się herbem z głową tura a jurydyka kościelna wewnątrz murów, faktycznie samodzielne miasteczko kanoników chełmińskich, herbem z wizerunkiem biskupa. Miasteczko kanoników nie brało udziału w bitwie pod Grunwaldem. Wśród chorągwi krzyżackich zdobytych pod Grunwaldem nie było herbu miasta Grudziądza z wizerunkiem biskupa, chociaż był to herb miasta używany od XIII w.[67]

Pisząc o Pokrzywnie i Rogóźnie warto pamiętać, że w przeszłości były to też miasteczka. Szczególnie wysoka była pozycja Pokrzywna, gdzie rezydował starosta.

O zagadnieniu miast rolniczych można przeczytać m.in. w takich pozycjach:

B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z.Landau: Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r., Warszawa 1965.
W. Odyniec, Problemy agrarne Prus Królewskich (od XV do XVIII wieku).
Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. Pod red. A. Gieysztora i T. Rosłanowskiego, Warszawa-Poznań-Toruń 1976.
K. Baczkowski. Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370-1506), Kraków 1999.

Zdjęcia:

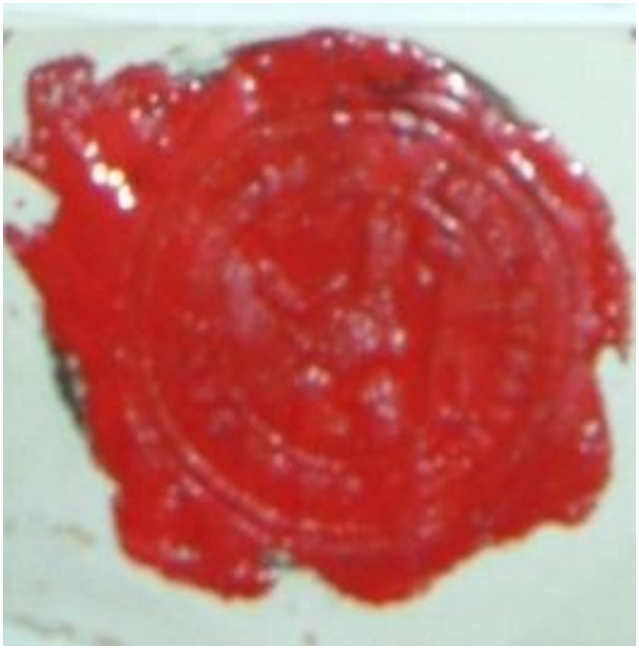
Chorągwie krzyżackie na zamku w Toruniu w 2009 r. Czwarta z lewej to Pokrzywno a szósta z lewej to Rogóźno. Fot. M. Szajerka.

67

W tej kluczowej kwestii mój pogląd w 2026 roku uległ zasadniczej zmianie.
Miasto lokowane w XIII w. (civitas) było w obrębie Rowu Hermana i miało herb z wizerunkiem biskupa. Natomiast w obrębie murów było oppidum, czyli obóz warowny, dzielnica spichrzowa. Od 2 poł. XV w. część mieszkańców tego obszaru używała godła z wizerunkiem tura.

Herb Z głową tura, zapewne należący do średniowiecznego miasta w obrębie Rowu Hermana. Tu pieczęć z przełomu XVII/XVIII w. ze zbioru Z. Zawadzkiego. Fot. M. Szajerka.

Herb z postacią biskupa, zapewne pierwotnie należący do jurydyki kościelnej. Tu pieczęć kościoła grudziądzkiego z przełomu XVII/XVIII w. ze zbiorów Z. Zawadzkiego. Fot. M. Szajerka.

Korekta opisów

Herb Z głową tura, zapewne należący do średniowiecznego oppidum w obrębie murów.
Herb z postacią biskupa, zapewne pierwotnie należący do civitas, *jurydyki kościelnej.*

Bibliografia

1. *Akta Budowlane Grudziądza*, teczka: odbudowa kościoła p.w. św. Mikołaja, Archiwum Państwowe w Toruniu.
2. Antkowiak W., Lamparski P., *Zamki i straznice krzyżackie ziemi chełmińskiej*, Toruń 1999.
3. Arszyński M., *Z badań nad zamkiem pokrzyżackim w Radzynie*. Rocznik Grudziądzki 1961 T.2.
4. Baczkowski K., *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370-1506)*. Pieszczachowicz J. [red.],Wielka Historia Polski T. 3, Kraków 1999.
5. Białoskórska K., *Święty Chrystian primus episcopus Prussiae i jego misyjne biskupstwo. Kilka uwag o perspektywach i potrzebie dalszych badań*. Redaktor K. Zielińska-Melkowska . Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum, Grudziądz 2002.
6. Bielski M., Rezmer W., *Bitwy na Pomorzu. Szkice z dziejów militarnych Pomorza Nadwiślańskiego (1109-1945)*, Gdańsk 1993.
7. Bieniak J., *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*. Rocznik Grudziądzki 1970 T. 5-6.
8. Biskup M., *Rozwój przestrzenny Grudziądza*. Rocznik Grudziądzki 1960 [T.1.].
9. Błachnio J., *Z przeszłości Grudziądza, opis zabytków*. Grudziądz. Przewodnik, Grudziądz 1961.
10. Bogusz W., *Zarys historii architektury. Dokumentacja budowlana 2. Podręcznik dla techników*, Warszawa 2005.
11. Boguwolski R., Kurzyńska M., *Archeologia północnej części ziemi chełmińskiej*, Grudziądz 2001.
12. Boguwolski R., *Region Grudziądza w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Danielewicz J. [red.]., *Dzieje Grudziądza,* Grudziądz 1992.
13. Boguwolski R., *Zamek konwentualny w Grudziądzu*. Kalendarz Grudziądzki 2008.
14. Bonczkowski J., Panter M., *Księga Łąkowa z pierwszej polowy XVIII wieku,* cz. I. Rocznik Grudziądzki 2007 T. 17.
15. Bujakowski D., Ingram J., Szajerka M, *Grudziądz – nieznana karta w dziejach cystersów*. D. A. Dekański, O. Bernard Adam Grenz O. Cist, A. Słyszewska, A.M. Wyrwa [red.], Pelplin 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu, Pelplin – Tczew 2002.
16. Buśko C., *Wleńskie kościoły św. Jadwigi*. Księga Jadwiżańska, Wrocław 1995
17. Cackowski S., [ed.], *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603 oraz rejestr dochodów z lat 1601-1603*, Grudziądz 1965.
18. Chęć A., *Gdanisko zamku w Grudziądzu*. Rocznik Grudziądzki 2005 T. 16.
19. Chmielewski E., Wajler A., *100 lat Wodociągów w Grudziądzu. 1899-1999*, Grudziądz 1999.

20. Choińska-Bochdan E., *Gniew w świetle badań archeologicznych*, Gdańsk 1994,
21. Chrzanowski, Kornecki M. [red.], *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, województwo bydgoskie , powiat grudziądzki, T.11, z. 7, Warszawa 1974.
22. Chudziakowa J., *Kilka uwag na temat metod i podstaw datowania architektury murowanej*. Archaelogia Historica Polona. Źródła archeologiczne i ich treści 2000 T. 8.
23. Czacharowski A. [red.], *Atlas Historyczny Miast Polskich, Chełmno*, t. I, z. 3, Toruń 1999.
24. Czacharowski A. [red.], *Atlas Historyczny Miast Polskich,t.1, Prusy Królewskie, Grudziądz*. Opracowanie historyczne: W. Sieradzan; opracowania kartograficzne: Z. Kozieł, Toruń 1997.
25. Czapla B., [Ed.] ,*Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae episcopo a. 1667-72 factae,* Fontes, t. 6-10, Toruń 1903-06.
26. Diest-Koerber von N., Meißner G., Schuch H. J., *Die Stadt und der Landkreis Graudenz aus sieben Jahhunderten deutscher Geschichte*, Osnabrück 1976.
27. Dobosz J., Wyrwa A. M., *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu*. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek [red.], Monasticon Cisterciense Poloniae, Poznań 1999, T. 1.
28. Drozdowska J., [opr.], *Grudziądz. Widoki miasta. Ansichten der Stadt*, Grudziądz 2001.
29. Drozdowski E., Kopczyński S., *Środowisko geograficzne regionu grudziądzkiego*, J. Danielewicz [red.], *Dzieje Grudziądza,* Grudziądz 1992.
30. Dumała K., *Mosty kamienne. Sztuka przeszłości*. B. Wierzbicka [red.], Mosty – dzieła sztuki i inżynierii. Zabytki. Materiały z sesji naukowej Warszawa, 25-26 maja 2000, Warszawa 2001.
31. Dumnicki J., *Spichrze polskie*, Warszawa 1987.
32. ks. Fankidejski [J.], *Utracone kościoły i kaplice w dziejszej dyecezyi chełmińskiej*, Pelplin 1880.
33. Fricke E., *Graudenz und Feste Courbiere. Fűhrer mit geschichtlichen Darstellungen*, Graudenz 1941.
34. Froelich X., *Geschichte des Graudenzer Kreißes*, [t. I], Graudenz, 1868.
35. Froelich X., *Góra Zamkowa w Grudziądzu w szczególności powstanie i mieszkańcy byłego zamku, jego upadek i zniszczenie,* [J. Hinz, P. Grochowski tłum. z j. niem.], Grudziądz 2002.
36. Froelich X., *Geschichte des Graudenzer Kreisses [Historia powiatu grudziądzkiego]*, Graudenz 1868. Tłumaczenie z oryginału A. Wolnikowski. Rękopis tłumaczenia polskiego pośmiertnie przygotował w formie drukowanej M. Szajerka .
37. Frycz J., *Gotycka architektura Torunia*. J. Poklewski [red.], Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815. Materiały sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia jubileuszu 750-lecia Torunia w dniach 18-20 IV 1983 r., Warszawa – Poznań – Toruń 1986.
38. Frycz J., *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*. Rocznik Grudziądzki, [t.1]: 1960.
39. Gieysztor A., Rosłanowski T., [red.], *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo – wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa – Poznań Toruń 1976.
40. Górski K, *Krótkie dzieje Prus Wschodnich,* Warszawa 1946.

41. Grochowski P., *Grudziądz miastem Chrystiana? Próba identyfikacji posiadłości*. D.A. Dekański. O.B.A. Grenz O.Cist. A. Słyszewska, A.M. Wyrwa [red.], Pelplin. 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu, Pelplin – Tczew 2002.
42. Gruszecki A., Guranowska-Gruszecka K. i Szerszeń J., *Propozycja metody sporządzania miejscowych planów szczegółowych dla obszarów o wartościach kulturowych na przykładzie śródmieścia Grudziądza*. Ochrona Zabytków 1980, nr 1.
43. Gzyło M., *Furta dawnego klasztoru p.p. benedyktynek*. Rocznik Grudziądzki 1994 T. 11.
44. Haftka M., *Uwagi w sprawie wczesnośredniowiecznego osadnictwa północnej Pomezanii i kwestia lokalizacji Santyra.* Pomerania Antiqua, T.4.
45. Haftka M., *Zamki krzyżackie. Szkice z dziejów*, Malbork – Płock 1999.
46. Hendler A., *Grudziądz. Przewodnik turystyczny*, Grudziądz 1937.
47. Ihnatowicz I., Mączak A., Zientara B., Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1965.
48. Ihnatowicz I., Mączak A., Zientara B., *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1979.
49. Jacobi H., *Die Ausgrabungsergebnisse der Deutschordensburgen Graudenz und Roggenhausen.* Bonn, 1996.
50. Janiszewska-Mincer B., *Grudziądz w latach 1064-1772*. J. Danielewicz [red.], Dzieje Grudziądza, Grudziądz 1992
51. Jaslaw z Bratkowa w pracy *Album jubileuszowy. Grunwald. Szkic historyczny*, Poznań 1910.
52. Jóźwiak S., *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410. Rozwój – Przekształcenia - Kompetencje*, Toruń 2001.
53. Kaczmarek K., *Średniowieczne Collegium Augustianum w Grudziądzu. Kilka słów o uniwersytecie, którego nigdy nie było.* Rocznik Grudziądzki 2003 T. 15.
54. Kajzer L. [red.], Kołodziejski S., J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001.
55. Kalamarska M. [red.], Tekst Miller K. (historia Grudziądza), *Grudziądz miasto nad Wisłą*, 2004.
56. Kamiński H., *Średniowieczna Brama*. Spotkania z Zabytkami 2000, nr 1.
57. Karbowiak A., *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich. Część pierwsza od 966 do 1363 r.*, Petersburg 1898.
58. Koch W., *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996.
59. Krantz – Domasłowska L., *Katedra i zamek w Kwidzynie jako założenie obronne*. Folia Fromborcensina 1992 R.1, nr 1.
60. Kruszelnicka J., *Portret Anny Nadolskiej na tle portretów wodzów polskich w sztuce*, Rocznik Grudziądzki 1998 T. 13.
61. Krzyś J. [opr.], Lustracja starostwa grudziądzkiego w 1765 roku na podstawie rękopisu Biblioteki Miejskiej w Grudziądzu. Sygnatura oryginału 4.710/W. Maszynopis przechowywany w czytelni naukowej Biblioteki Miejskiej im. W. Kulerskiego w Grudziądzu.
62. Krzyś J., *Militarna przeszłość Grudziądza*, Grudziądz 2002.
63. Krzyś, *Oblężenie Grudziądza w 1659 roku*. Rocznik Grudziądzki 1985 T. 9.

64. Kucharczyk B. R., *Grudziądz i okolice na starej karcie pocztowej*, Grudziądz 2006 r.
65. Kucharczyk B. R., *Grudziądz i okolice na starej karcie pocztowej*, T. 2. Grudziądz 2006 r.
66. Kucharczyk B. R., *Grudziądz i okolice na starej karcie pocztowej*, T. 3. Grudziądz 2007 r.
67. ks. Kujot S., *Dzieje Prus Królewskich, Część I. Do roku 1309*. Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Rocznik 20 – 21, T.1.
68. Kurzyńska M., *Wyniki nadzorów archeologicznych prowadzonych na terenie Grudziądza*. Rocznik Grudziądzki 2001 T. 14.
69. Kurzyńska M., *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Grudziądzu w 2000 r. w kwartale pomiędzy ulicą Spichrzową/Pańską/Wodną/Poprzeczną*. Rocznik Grudziądzki 2003 T. 15.
70. Kurzyńska M., *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych przy posesji na ul. Rynek 9 w Grudziądzu w 2004 roku*. Rocznik Grudziądzki 2007 T. 17.
71. Lalik T.,Łukasiewicz J., *Piwowarstwo*. Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 roku T. 2.
72. ks. Mańkowski J.: *Kościół św. Mikołaja – Fara*. Kościoły i klasztory grudziądzkie. Grudziądz, 1928
73. Meyer H. B., *Graudenz eine Stadtgeschichte in Bildern*, Danzig 1941.
74. Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*. Warszawa, 1978.
75. Moulin L., *Średniowieczni szkolarze i ich mistrzowie*. Przekład H. Lubicz – Trawkowska, Gdańsk – Warszawa 2002.
76. Mroczko T., *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980.
77. Myśliborski-Wołowski S., *Szkice grudziądzkie*, Gdynia 1964.
78. Nawrocki Z., *Układ przestrzenny trzynastowiecznego Torunia*. Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815. Materiały sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia jubileuszu 750-lecia Torunia w dniach 18-20 IV 1983 r.
79. Nowak Z. H., *Chełmno. Historia i rozwój przestrzenny*. Atlas Historyczny Miast Polskich, T. 1, Prusy Królewskie i Warmia, z 3 Chełmno, Z. H. Nowak [opr. historyczne], Z. Kozieł [opr. kartograficzne], Toruń 1999, red. A. Czacharowski.
80. Odyniec W., *Problemy agrarne Prus Królewskich (od XV do XVIII wieku)*. Szkice polityczno-gospodarcze, Gdańsk 1965.
81. Okulicz-Kozaryn Ł., *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997.
82. Orłowski B, *Legenda i prawda o pseudokopernikowskich wodociągach*. Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria D. Historia Techniki i nauk Technicznych, z. 2, Warszawa 1960
83. Otremba Z., *Grudziądz. Kronika dziejów miasta,* Gdańsk 1999.
84. Otremba Z, *Miejscowości powiatu grudziądzkiego*, Gdańsk 2002.
85. Pabian A., Rozynkowski W., *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej*, Toruń 1997.
86. Pakulski J., *Barokowe inskrypcje w Ratuszu grudziądzkim*, Rocznik Grudziądzki, T. XVI: 2005.
87. Pawłowski A. J., *Grudziądz –zamek. Relikty wieży Klimek. Dokumentacja z badań archeologiczno – architektonicznych reliktów wieży Klimek w 2007 roku,* Karpiny – październik 2007. Dokumentacja u Miejskiego Konserwatora Zabytków w Grudziądzu.

88. Perzyński M., *W grodzie Mieszków i Bolesławów*. Poznaj Swój Kraj 1999, R: 42, nr 8.
89. Petrykowski T., *Toruń*, Warszawa 1957.
90. Poklewski J. [red.], *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233-1815. Materiały sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia jubileuszu 750-lecia Torunia w dniach 18-20 IV 1983 r.* Prace Wydziału Filologiczno – Filozoficznego T. 31, z. 1, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Warszawa – Poznań – Toruń 1986.
91. Porębska K., Grzegorz M., *Słownik historyczno – geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1971, red. M. Biskup, hasło: Grudziądz.
92. Porębny T., *Inwentaryzacja budowlana budynku mieszkalnego przy ul. Mickiewicza 3*, CONCEPT Biuro Projektów Architektury i Urbanistyki, data opracowania grudzień 1993. Kopia dokumentacji w zbiorach Oddz. PTH w Grudziądzu oraz w Pracowni Archeologicznej Muzeum im. ks. dr. W. Łęgi w Grudziądzu.
93. Pospieszny K., *Typ pruski zamku regularnego – idea cesarska?*
94. Prarat M., *Olęderska zagroda*. Spotkania z Zabytkami 2009, nr 5.
95. Radacki Z., *Spichlerze gotyckie nad dolną Wisłą*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu Historia Sztuki, R. 1959, z. 1.
96. Remiś M., Szajerka M., *Kwerenda źródłowa dotycząca wieży Klimek na zamku grudziądzkim, zburzonej 5 marca 1945 r.(Studium bibliograficzno – historyczne i architektoniczne)*, PTH Oddz. Grudziądzu, Grudziądz 2003. Zapis na płycie CD w dokumentacji Oddz. PTH oraz Społecznego Komitetu Odbudowy Klimka.
97. Reszkowski S., *Rozplanowanie i zabudowa Grudziądza*. *Przemiany przestrzenne po lokacji*. Rocznik Grudziądzki 1983 T. 8.
98. Reszkowski S., *Lokacja i polokacyjne przemiany miasta Grudziądza w XIII-XIV wieku*. Rocznik Grudziądzki 1985 T. 9.
99. Rospond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL,* Wrocław 1984.
100. Rzeczkowska-Sławińska M., *Zamek w Pokrzywnie*. Rocznik Grudziądzki 1983 T. 8.
101. Rzempołuch A. *Architektura zamków warmińskich w świetle najnowszych badań.* Folia Fromborcensina 1992 R.1, nr 1.
102. M. Rzeczkowska-Sławińska, *Zamek pokrzyżacki w Rogóźnie (pow. grudziądzki)*. Rocznik Grudziądzki 1970 T. 5 - 6.
103. Sieradzan W., *Grudziądz, historia i rozwój przestrzenny.* Czacharowski A. [red.]Atlas Historyczny Miast Polskich. Prusy Królewskie i Warmia. Grudziądz, Toruń 1997 T. 1, z. 4.
104. Skowrońska K. [red.], *Grudziądz*, Grudziądz 1991.
105. Sobańska - Bondaruk M., Lenard S. B., *Wiek V-XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych dla nauczycieli historii i studentów,* Warszawa 1997.
106. Soćko A., *Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego*, Warszawa 2005.
107. Sosnowski O., *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*. Studia do dziejów sztuki w Polsce1930 T. 2.
108. Stępień P., *Słownik elementów architektonicznych(2)*. Spotkania z Zabytkami 1989, nr 5.

109. Stopikowski H., *Śpichrze*. Poznajemy zabytki Grudziądza. Seria I, Grudziądz 1991, wkładka 8.
110. Szajerka M., *Grudziądz w XIII-XIV w. Studium historyczno – architektoniczne,* Grudziądz 2001. Maszynopis znajduje się w zbiorach czytelni naukowej Biblioteki Miejskiej im. Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu oraz bibliotece Muzeum im. ks. dr W. Łęgi w Grudziądzu.
111. Szajerka M., *Grudziądz w XIII-XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii. Studium historyczno-architektoniczne.* Grudziądz 2004. Praca na płycie CD. Wydruk oryginalny znajduje się w zbiorach czytelni naukowej Biblioteki Miejskiej im. Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu oraz bibliotece Muzeum im. ks. dr W. Łęgi w Grudziądzu.
112. Szajerka M. [Ed.], tłum. Ludwińska H., *Jan Ludwik Strzesz Lustracja dekanatu grudziądzkiego.* Gazeta Grudziądzka 1997, nr 44/230.
113. Szajerka M., *Kolegiata p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle kościoła na przestrzeni wieków i jego miejsce na tle dziejów miasta.* Praca dyplomowa napisana na Podyplomowym Studium Polityki i Edukacji Regionalnej na seminarium Adama Wróbla. Toruń 2002.
114. Szajerka M., *Mosty średniowieczne w Grudziądzu*, [w:] Kalendarz Grudziądzki 2001.
115. Szajerka M., *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie w Grudziądzu*. Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne, Grudziądz 1998.
116. Szajerka M., *Plany Grudziądza i Warszawy*. Spotkania z Zabytkami 2000, nr 2.
117. Szajerka M., *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz*. Grudziądz miastem Chrystiana. K. Zielińska-Melkowska [red.]Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana" 4.12.1998 r., Grudziądz 2002.
118. Szajerka M., *Ratusz toruński i kolegiata grudziądzka – wspólne korzenie cysterskie?.* M. Jadczak [red.], Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii, Toruń 1998 nr 10,.
119. Szajerka M., *Romańska (?) wieża*. Spotkania z Zabytkami 2007, nr 2.
120. Szajerka M., *Ruiny średniowiecznej wieży w Grudziądzu*. Spotkania z Zabytkami 2000, nr 11.
121. Szajerka M., *Szkoła biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana – przyczynek do dziejów szkolnictwa wyższego w Polsce*. Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 2003 T. 5.
122. Szajerka M., *Średniowieczne baszty ustępowe w panoramie miasta Grudziądza ze szczególnym uwzględnieniem pierwotnego przeznaczenia spichrzy 49-51.* Rocznik Grudziądzki 2007 T. 17.
123. Szajerka M., *Średniowieczny Toruń widziany z perspektywy Grudziądza*. M. Jadczak [red.], Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii, Toruń 2001, nr 1.
124. Szajerka M., *Wpływ badań nad kościołem pw. Św. Mikołaja w Grudziądzu na poznanie genezy i ustroju miasta*. Rocznik Grudziądzki 2005 T. 16.
125. Szramkowska A., *Grudziądz 1945. Wspomnienia*, 2007.
126. Szypowscy M. i A., *Skarby dziejów. Oliwa. Bazylika archikatedralna*. Gdańsk 1997.

127. Świechowska A., *Badania archeologiczne a odbudowa Zamku Królewskiego i jego otoczenia.* Ochrona Zabytków 1987, nr 1-2
128. Szorc A., *750 – lecie traktatu dzierzgońskiego. Seminarium 01 marzec 1999.* Jest to wolne tłumaczenie tekstu traktatu dzierzgońskiego z 1249 r. na język polski. Tekst został wydany w formie małej poligrafii. Do tekstu dołączono kserokopię mapy okolic Dzierzgonia przed 1945 r. pt.: *Karte Die Lage der Stadt Christburg und des Landes an der Unteren sorge im West – und ostpreußischen Raume*.
129. Szymański K., *Dzieje zamku grudziądzkiego*. Rocznik Grudziądzki 1960 [T. 1].
130. *v. Hohenzollernische Visitation ab anno 1786 et 1787 IV. 22 folium 32/43*, archiwum parafialne kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu, *Visitationes 1643-1787*
131. Walczak A., *Grudziądz podziemny*. Nowości, nr z 8.01.1999 r.
132. Wajler A., *Grudziądz na starej pocztówce. Auf alten Postkarte,* Grudziądz 1998.
133. Wajler A., *Grudziądz na pocztówkach z lat 1920 -1939. Auf alten Postkarte aus dem Jahren* , Grudziądz 2002.
134. Wajler A., *Grudziądzkie parki*. Rocznik Grudziądzki 2003 T. 15.
135. Wajler A., *Ulice Grudziądza*. Rocznik Grudziądzki 1985 T.9.
136. Wajler A. [red.], *120 lat Muzeum w Grudziądzu,* 2004.
137. Walicki M. [red.], *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w*., t. 1, Warszawa 1971.
138. Wałkówski A., *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana" 4.12. 1998, red. Krystyna Zielińska -Melkowska, ss. 87*. Recenzja: Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 2003 T. 5.
139. Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku,* Warszawa 1973.
140. Wolnikowski A. [wyd.], *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1739*, Grudziądz 1963.
141. Wyrwa A.M., *Biskup Chrystian i jego próba fundacji klasztoru cysterskiego w Prusach*. D. A. Dekański, O. Bernard Adam Grenz O. Cist, A. Słyszewska, A.M. Wyrwa [red.], Pelplin 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu, Pelplin – Tczew 2002.
142. Zbierski A., *Archeologia o przemianach przestrzennych na terenie Gdańska*, [w:] A. Gieysztor, T. Rosłanowski [red.], Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, Warszawa – Poznań -Toruń 1976
143. Zielińska-Melkowska K., *Biskup Chrystian – postać i dzieło*. Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne, Grudziądz 1998.
144. Zielińska-Melkowska K., *Bitwa nad Rządzkim Jeziorem na tle wczesnych dziejów Grudziądza*. Rocznik Grudziądzki 1994 T. 11.
145. Zielińska-Melkowska K., Geneza przywileju chełmińskiego z 1233 i 1251 r. oraz jego znaczenie dla rozwoju osadnictwa na terenach Polski północnej w XIII i XIV w. Rocznik Grudziądzki 2001 T. 14.
146. Zielińska-Melkowska K., *Lokacja Grudziądza w roku 1291. Studium historyczno – archiwalne*, Toruń 1991.

147. Zielińska-Melkowska K., *Przywilej chełmiński 1233-1251*.Teksty pomników prawa chełmińskiego w przekładach polskich, red. Zdrójkowski Z. [red.]. ,Wróblewski Toruń 1986.
148. Zielińska-Melkowska K, *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia).* Nasza Przeszłość 1994 T. 83.
149. Zieliński M. G., *Chełmno civitas totus Prussiae metropolis XVI – XVIII w.*, Bydgoszcz 2007.
150. Życzyńska A, *Dzieje średniowiecznego Grudziądza do 1411 r.* Praca magisterska napisana na seminarium z historii średniowiecza pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Czacharowskiego. Instytut Historii i Archiwistyki UMK, Toruń 1992.
151. Życzyńska A., *Komturstwo grudziądzkie na przełomie XIV i XV w.* Rocznik Grudziądzki: 1996. T. 12.